

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Diplomová práce

František Ročeň

Revizionistické interpretace sovětské historie

Revisionist Interpretation of the Soviet History

Poděkování

Rád bych zde poděkoval vedoucímu práce PhDr. Stanislavu Tumisovi, M.A., Ph.D. za jeho rady a připomínky, v neposlední řadě za jeho čas, který mi při řešení dané problematiky věnoval.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 19. prosince 2017,

.....

Abstrakt

Práce se zaměřuje na problematiku revizionismu sovětských dějin v anglosaské historiografii. Záměrem je analyzovat příčiny a okolnosti vzniku revizionismu, jeho počátky a charakter sporu mezi revizionistickým a totalitaristickým výkladem sovětské historie. Zabývá se taktéž otázkou, zda některý z výkladů dosáhl ve svém oboru dominance v akademickém prostředí.

Klíčová slova

Revizionismus, totalitarismus, historiografie, studená válka, Sovětský svaz

Abstract

The work focuses on the issue of revisionism of Soviet history in Anglo-Saxon historiography. The aim is to analyze the causes and circumstances of Revizionism, its origins and the character of the dispute between revisionist and totalitarianist interpretation of Soviet history. It also deals with the question of whether one of the interpretations has achieved dominance in its field.

Key Words

Revisionism, totalitarianism, historiography, Cold War, Soviet Union

Obsah

Úvod.....	6
1. Anglo-američtí akademici a SSSR do roku 1950.....	10
1. 1. Počátky studia Ruska a Sovětského svazu	10
1. 2. Období druhé poloviny třicátých let a druhá světová válka	14
2. Teorie totalitarismu, její geneze a vývoj	17
2. 1. Politické klima.....	17
2. 2. O původu totalitní společnosti.....	18
2. 3. Teorie modernizace – modifikace totalitarismu a jeho alternativa.....	23
3. Alternativní koncepty	27
3. 1. Britská sovětologie, tradicionalisté a socialisté.....	27
4. Revizionismus – revize dosavadních přístupů k sovětské historii	32
4. 1. Sociální dějiny a dějiny každodennosti	33
4. 2. Revoluce roku 1917.....	34
4. 3. Sociální mobilita a kulturní revoluce stalinismu	45
4. 4. Kritika revizionistického přístupu	54
Závěr.....	59
Zdroje a bibliografie.....	64

Úvod

Revizionismus sovětských dějin v západní historiografii je velmi komplexním tématem. Prostudovat revizionistickou literaturu a analyzovat metodologii autorů nestačí. Je třeba věnovat pozornost i době vzniku jednotlivých vědeckých prací a zároveň reflektovat odezvu na vydanou knihu, která v nejednom případě historika ovlivnila v jeho dalším směřování. Společenské a mezinárodní klima příchodu revizionismu je také, vzhledem k politickým okolnostem studené války, nutno brát v potaz, neboť mnoho revizionistů vzbuzovalo svými závěry kontroverze. Celkově pak revizionismus spadá do širší kapitoly nástupu sociálních dějin v osmdesátých letech 20. století.

Tato práce pojednává o studiu Sovětského svazu jako státu, politickém projektu a jeho vnitřní společnosti, zejména pak o metodologické práci a ideovém zaměření. Analýza revizionismu v celé západní, míněno severoatlantický region, historické vědě by mohla ve výsledku působit dosti nepřehledně a její uchopení by bylo příliš komplikované. Pro badatele je vhodnější, zaměřit se na menší regiony postupně. Pozornost je tedy věnována pracím anglo-americké provenience, s hlubší analýzou americké části. Historici ze zámoří byli ti, kdo určovali tón akademické debaty v průběhu studené války. Američtí historici měli v oboru ruských dějin skvělou výchozí pozici. Na amerických univerzitách působila celá řada ruských historiků emigrantů i ruských předrevolučních politiků, například Michael Karpovič, Alexandr Kerenskij nebo Pavel Miljukov. Významným způsobem obohatili americké archivy o nedocenitelné materiály, například sbírka Borise Nikolajevského na Hooverově institutu ve Stanfordu, Bachmatěvův archiv na Kolumbijské univerzitě v New Yorku, Trockého archiv na Harvardu a další. V průběhu studené války vzniklo v USA řada výkladů ruské, respektive sovětské historie. Svým vlivem na historickou práci byly nejvýznamnější koncepty dva, totalitářský a revizionistický. Oba přístupy byly vnímány pozitivně i negativně. Revizionistický koncept, který je naším hlavním tématem, je však komplexnější a rozmanitější a vyžaduje mnohem hlubší analýzu.

Téma revizionismu sovětských dějin není frekventovaným či podrobně zpracovaným nejen v českém akademickém prostředí. Jsou zde však ojedinělé případy. Roku 2014 vydala Filozofická fakulta Univerzity Karlovy sborník esejí *Koncepty a dějiny – Proměny pojmů v současné historické vědě*.¹ Kapitola *Diktatura a autoritářské režimy*, jež je společným dílem více historiků, analyzuje jednotlivé přístupy historiografie ke studiu diktatury, zabývá se

¹ STROCHOVÁ, Lucie (ed.), *Koncepty a dějiny – Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha, 2014.

mimo jiné totalitaristickým konceptem, jeho kritikou a nástupem revizionismu. Jedná se o velmi ucelený a srozumitelný text, nicméně nabídnutá analýza není nijak hluboká.²

Další českou knihou, i přestože se problematiky dotýká nepřímo, je sborník *Interpretace ruské revoluce 1917*.³ Historik Václav Veber se zde zabývá interpretací ruských revolucí v západní historiografii meziválečného období a historik Zbyněk Vydra rozbořem díla amerického historika Richarda Pipesa a jeho interpretací ruské revoluce.⁴ První studie se však revizionismem nezabývá vůbec, druhá pak pouze okrajově, jen aby dokázala, že Pipesova interpretace nebyla ve Spojených státech jediným výkladem příčin a následků revoluce v Rusku.

Anglicky psaná literatura taktéž nenabízí mnoho monografií a studií. Pouze jedna z mála se dočkala českého překladu. Sborník *Za obzor totalitarismu – Srovnání stalinismu a nacismu* je sbírkou prací podrobujičích komparaci nacistické Německo a Stalinovo Rusko, přičemž úmyslem je rozporovat totalitaristickou hypotézu o blízké charakterové příbuznosti obou režimů.⁵ Studie se nezabývají přímo rozbořem jednotlivých konceptů, nicméně kniha díky bohatému seznamu literatury může vhodně posloužit jako výchozí bod pro jejich studium. Významnou je v tomto ohledu též práce historika Waltera Laqueura *The Fate of the Revolution - Interpretations of Soviet History* z roku 1987.⁶ Laqueur se však zabýval interpretací ruské revoluce historiky i jinými autory různých národností a různé doby, přičemž jeho cílem nebyla kategorizace ani analýza jednotlivých přístupů.

Analýze revizionismu se z anglicky psaných monografií nejvíce blíží kniha amerického historika Davida C. Engermana.⁷ Cílem jeho práce je však pouze jakýsi popis vzniku americké sovětologie, jejího zkoumání sovětských dějin s primárním důrazem na osobnosti původně z akademického prostředí pracující jako odborníci na Sovětský svaz pro americkou státní správu. Otázkou revizionistického konceptu se Engerman zabývá pouze okrajově, neboť autorům píšícím v rámci tohoto konceptu byla z politických důvodů obdobná místa ve státní správě odepřena.

² BUBEN, Radek, PULLMANN, Michal, SPURNÝ, Matěj, RŮŽIČKA, Jiří, Diktatura a autoritářské režimy, in: STROCHOVÁ, Lucie (ed.), *Koncepty a dějiny – Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha, 2014, s. 281-307.

³ HANUŠ, Jiří, VLČEK, Radomír (eds.), *Interpretace ruské revoluce 1917*, Brno, 2008.

⁴ VEBER, Václav, *Interpretace ruských revolucí v západní historiografii meziválečného období*, in: HANUŠ, Jiří, VLČEK, Radomír (eds.), *Interpretace ruské revoluce 1917*, Brno, 2008, s. 47-53. VYDRA, Zbyněk, *Richard Pipes a interpretace ruské revoluce – Příklad pojetí americké historiografie*, in: *Tamtéž*, s. 88-101.

⁵ FITZPATRICK, Sheila, GEYER, Michael (eds.), *Za obzor totalitarismu – Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha, 2012.

⁶ LAQUEUR, Walter, *Fate of the Revolution – Interpretation of Soviet History from 1917 to the Present*, New York, London, 1987.

⁷ ENGERMAN, David C., *Know Your Enemy – The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford, 2009.

Práce zaměřené primárně na analýzu anglo-americké historiografie a pečlivě analyzující revizionistický, totalitaristický a další alternativní koncepty pochází od samotných revizionistických autorů, předně od historičky Sheily Fitzpatrickové.⁸ Revizionistický historik Ronald Grigor Suny napsal v tomto ohledu zatím pravděpodobně nejlepší anglicky psanou studii *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century*, jenž je součástí třetího svazku díla *The Cambridge History of Russia*.⁹ Suny podrobně analyzuje jednotlivé proudy v anglo-americkém výzkumu sovětských dějin, v mnoha ohledech jeho studie slouží jako bohatý zdroj inspirace nejen pro studium revizionismu, nicméně i zde promlouvají osobní spory mezi západními historiky.¹⁰ Dílčím způsobem se tématu věnuje americký historik Stephen Mark Kotkin v předmluvě ke své knize *Magnetic Mountain - Stalinism as a Civilization*.¹¹

Není možné zkoumat okolnosti vzniku a celkový přínos revizionistického konceptu na studium dějin Sovětského svazu, aniž by bylo popsáno anglo-americké studium Ruska předcházející studené válce. Z toho důvodu se kapitola *Anglo-američtí akademici a SSSR do roku 1950* zaměřuje na studium carského i bolševického Ruska v době, kdy tento předmět ještě nezbuzoval nežádoucí kontroverze. Rok 1950 je čistě orientační, neboť neexistuje obecně akceptované datum počátku studené války. Stejně jako neexistuje přesný rok vzniku totalitaristického konceptu, jehož počátky spadají do první poloviny padesátých let 20. století. Zaměřit se pouze na totalitarismus a revizionismus by bylo poněkud omezující, neboť zde existovaly i další alternativní koncepty, ačkoli ne tak frekventované. Z toho důvodu jsou kapitoly o totalitarismu a revizionismu odděleny kapitolou pojednávající o alternativních přístupech ke studiu Sovětského svazu.

Kapitola *Revizionismus – revize dosavadních přístupů k sovětské historii* je stěžejní pasáží této práce. Pro lepší orientaci čtenáře byli revizionističtí autoři rozděleni do dvou skupin, tedy „první“ a „druhé“ vlny revizionismu. Vzhledem ke skutečnosti, že nic jako revizionistická škola nebylo oficiálně založeno a termíny „první“ a „druhý“ revizionismus slouží pouze pro snazší uchopení problematiky, uvádím ony termíny v uvozovkách. Kapitola

⁸ FITZPATRICK, Sheila, Revisionism in Retrospect – A Personal View, in: *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704. FITZPATRICK, Sheila, Revisionism in Soviet History in: *History and Theory*, Vol. 46, No. 4, 2007, s. 77-91.

⁹ Suny podrobně analyzuje jednotlivé proudy v anglo-americké sovětologii a v mnoha ohledech poslouží jeho studie jako bohatý zdroj inspirace pro studium revizionismu. SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century – How the „West“ wrote its History of the USSR*, in: *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64.

¹⁰ Jeden z čelních představitelů totalitaristického konceptu, historik Richard Pipes, je v Sunyho článku zastoupen velmi řídky, pouze jako příklad zmíněného konceptu v poznámce pod čarou. Tamtéž, s. 39, pozn. 117.

¹¹ KOTKIN, Stephen Mark, *Magnetic Mountain - Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1995.

analyzuje práci revizionistických autorů, jejichž knihy nejvíce ovlivnily další generace historiků.¹² Hledá přínos jednotlivých monografií k celkovému poznání historie Sovětského svazu, polemiku z totalitaristickým konceptem a v neposlední řadě též odezvu a kritiku pocházející od ostatních akademiků. Pro českého čtenáře může být poněkud matoucím anglický termín *sovětologie* (*sovietology*), který je často užíván v anglicky psané odborné literatuře pro označení studia Sovětského svazu. V českém prostředí se však doposud výrazně neuchytil. Jeho neužívání by však mohlo poněkud zkomplikovat srozumitelnost výkladu, proto je v této práci termín *sovětologie* užíván.¹³

Ambicí mojí diplomové práce je navýšit dosavadní české poznání vývoje anglo-americké sovětologie v době studené války a položit důraz na objektivitu a nestrannost historického bádání. Bylo by žádoucí v budoucnu toto téma obohatit o české studium odborné literatury jiné provenience, například francouzské a německé. V tomto směru byly již podniknuty úspěšné pokusy.¹⁴

¹² Vliv jednotlivých autorů jsem vyvozoval na základě prostudování výše uvedených děl.

¹³ Vzhledem k objasnění termínu v Úvodu, uvádím v hlavním textu tento pojem v počestěné verzi „sovětologie“ a bez kurzívy.

¹⁴ JALABERT, Laurent, *Le Grand Débat, les universitaires français – historiens et géographes – et les pays communistes de 1945 á 1991*, Toulouse 2001.

1. Anglo-američtí akademici a SSSR do roku 1950

Ačkoliv je cílem této práce identifikovat příčiny a výsledky změny paradigmatu z totalitaristického na revizionistický, je užitečné zmínit vývoj rané sovětologie v anglo-americkém prostředí a postoj západních akademiků vůči ruskému komunismu před druhou světovou válkou. Není překvapivé, že postoj ke komunismu mnohdy rozděloval anglo-americkou akademickou obec, neboť marxismus a jeho sovětská podoba vyvolávaly po roce 1917 ve světě mnohé protikladné vášně. Je nutno zdůraznit termín *akademická obec*, neboť mezinárodněpolitické vztahy budou zmiňovaný pouze v souvislostech se sledovaným tématem.

Komunistická ideologie nerezonovala pouze v evropském prostředí, ale našla své příznivce i za oceánem. Je nezbytné se alespoň krátce zaměřit na zásadní americká a britská díla týkající se ruského a sovětského státu od přelomu 19. a 20. století až do doby vzniku poválečného bipolárního světa, neboť pozdější autoři navazují na své předchůdce nebo alespoň z části vycházejí z jejich závěrů. Analýza přínosu před-totalitaristických autorů ke studiu sovětských dějin je tématem této kapitoly.

1. 1. Počátky studia Ruska a Sovětského svazu

V období před rokem 1917 se většina západních vědeckých prací v hodnocení ruské předrevoluční společnosti významně shodovala. Rusy popisovaly jako barbarské, necivilizované a ngramotné, což mělo být dáno sociálním a politickým klimatem východní Evropy, častými válečnými konflikty a bídou. Pozorovatelé a cestovatelé, kteří navštívili carské Rusko, psali o nutnosti vlády tvrdé ruky ve snaze prosadit společenské změny. „...mluvčí civilizovaného světa obhajovali užití násilí a teroru vůči zpátečnickému a pasivnímu lidu Ruska jako nezbytný prostředek k modernizaci.“¹⁵

Z amerických prací 19. století zabývajících se carským Ruskem nelze nezmínit dvousvazkové dílo cestovatele George Kennana, prastrýce slavného amerického diplomata George Frosta Kennana, *Siberia and the Exile System*.¹⁶ Kennan přišel do Ruska poprvé

¹⁵ SUNY, Ronald Grigor, Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century – How the „West“ wrote its History of the USSR, in The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64, s. 7.

¹⁶ KENNAN, George Frost, Siberia and the Exile System, 2 svazky, New York, 1891.

v roce 1865 a velmi obdivoval vzdělanost a odhodlání ruských revolucionářů, na které narazil na Sibíři.¹⁷

Po roce 1917 se postoj akademické a intelektuální veřejnosti začaly rozcházet podle sympatií jednotlivých autorů k ruské formě komunismu. Názory byly mnohdy proměnlivé, například investigativní novinář Lincoln Steffens nebo anarchistka Emma Goldmanová. Oba vnímali bolševickou revoluci pozitivně jako začátek nové epochy lidského soužití. Jejich entuziasmus se však brzy vytratil.^{18,19}

Existovaly i obrácené myšlenkové obraty, tedy od odmítání k sympatiím. Jedním z apologetů sovětského režimu byl zakladatel vědeckého časopisu *Slavonic Review*, vycházejícího ve dvacátých letech v Londýně, britský historik Sir Bernard Pares působící na University of London. Za první světové války zastával Pares v Rusku funkci armádního pozorovatele a později za občanské války britského pověřence u admirála Kolčaka. V meziválečném období se stal obhajovatelem britsko-sovětského narovnání diplomatických vztahů a věřil, že nutnost sovětského Ruska koexistovat ve společenství ne-komunistických zemí nakonec zcela otupí revoluční ostří a agresivní zahraničněpolitickou propagandu mladého státu.²⁰ Američtí politologové Samuel Harper a Charles Edward Merriam podlehlí přes svůj původní obdiv k ruským liberálům komunistickému romantismu a společně roku 1926 podnikli cestu do Sovětského svazu. Předmětem jejich studia byla sovětská výuka a indoktrinace mládeže, jejímž cílem bylo podnítit v budoucích generacích lásku a oddanost k režimu. Merriam později své poznatky ze sovětského Ruska komparoval s Mussoliniho Itálií a Hitlerovým Německem.²¹ Za návštěvy ruského venkova byl Harper uchvácen dosavadními úspěchy sovětské modernizace venkova a stal se velkým podporovatelem plánované industrializace země.²² Není známo, co měl Harper na mysli onou úspěšnou modernizací. Zřejmě zde sehrál roli fakt, že za své cesty byli Harper s Merriamem doprovázeni levicovým novinářem Mauricem Hindusem, velkým obdivovatelem bolševiků. Harperovy sympatie vůči Stalinově prvnímu pětiletému plánu a myšlenke komunismu jako

¹⁷ ENGERMAN, David C., *Modernization from the Other Shore – American Intellectuals and the Romance of Russian Development*, Cambridge, Massachusetts, 2003, s. 37.

¹⁸ K reakci americké intelektuální společnosti na revoluční rok 1917 viz LASH, Christopher, *The American Liberals and the Russian Revolution*, New York, London, 1962.

¹⁹ Goldmanová se během pobytu v Rusku s bolševiky pobouřeně rozešla po potlačení vzpoury kronštatdských námořníků v březnu 1921, viz GOLDMAN, Emma, *My Disillusionment in Russia*, New York, 1923.

²⁰ LAQUEUR, Walter, *The Fate of the Revolution, Interpretation of Soviet History from 1917 to the present*, New York, London, 1987, s. 173–175.

²¹ MERRIAM, Charles E., *The Making of Citizens – A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago, 1931.

²² HARPER, Samuel N., *The Russia I believe in, The Memoirs of Samuel N. Harper, 1902–1941*, Chicago, 1945.

takové mu odcizily kolegy a posléze i studenty, a to zejména po Harperově obhajobě německo-sovětského spojení v roce 1939.²³

Pravděpodobně nejdůležitější americkou prací třicátých let zaměřených na ruské dějiny byla kniha historika Geroida Tanquary Robinsona z Kolumbijské univerzity. Ve svém díle *Rural Russia under the Old Regime* z roku 1932 se zaměřil na problematiku ruského zemědělství.²⁴ Dějiny ruského zemědělství budou v budoucnu jedním z frekventovaných témat revizionistických historiků. Jednalo se o první americkou monografii založenou na studiu v sovětských archivech. Robinson, zakladatel Ruského institutu na Kolumbijské univerzitě, napsal roku 1913 práci pojednávající o vlivu Karla Marxe na americký socialismus. Obecně oceňoval bolševiky za snahu racionalizovat a zefektivnit ruské zemědělství. Zdůrazňoval nutnost nahlížet na SSSR skrze ruskou minulost. Hybatele ruské minulosti spatřoval v rolnictvu.²⁵ Robinson podnikl v letech 1925–1927 cestu do Ruska s cílem prostudovat obsah dostupných archivních materiálů.²⁶ Časové období analyzované v jeho knize bohužel končí rokem 1917 a k plánovanému pokračování se již nedostal. Jistou měrou k tomu pravděpodobně přispěl nedostatek času k vlastní badatelské činnosti, neboť kniha *Rural Russia* přinesla Robinsonovi značný ohlas nejen v akademických kruzích, ale také u laické veřejnosti stoupl jeho renomé odborníka a znalce Ruska. Za druhé světové války se stal v armádní zpravodajské službě ředitelem sovětského oddělení úřadu *Office of Strategic Services*. Robinson sestavil několikačlenný tým odborníků na Rusko, mezi něž patřil například mladý Robert Charles Tucker, budoucí přední americký odborník na SSSR.²⁷

Američtí akademici jako Robinson a Harper se více než na ideologii a politiku zaměřovali na ruskou lidovost a její tradiční problémy jako národnostní nejednotnost, zaostalost a na povahu samotných Rusů jako nejvhodnější prostředek k pochopení vnitřních změn v Sovětském svazu, mnohem vhodnější než studium samotné ideologie.²⁸ Američtí diplomaté v Moskvě dávali výše zmíněným za pravdu. Proslulý George Kennan poznamenal,

²³ ODEN, Ido, *Our Enemies and US - America's Rivalries and the Making of Political Science*, Ithaca, 2002, s. 111–116.

²⁴ ROBINSON, Geroid Tanquary, *Rural Russia under the Old Regime – A History of the Landlord-Peasant World and a Prologue to the Peasant Revolution of 1917*, druhé vydání - Los Angeles, 1967. První vydání New York 1932.

²⁵ ENGERMAN, David C., *Know Your Enemy – The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford 2009, s. 25–26.

²⁶ Robinson velmi stručně popisuje badatelskou činnost v SSSR v Preface in ROBINSON, Geroid Tanquary, *Rural Russia under the Old Regime*, Los Angeles 1967, strany nejsou číslovány.

²⁷ Více k osobě Geroida Tanquary Robinsona a jeho přínos pro americko-sovětské vztahy v období druhé světové války a počátku studené války viz tamtéž, s. 25–42.

²⁸ ENGERMAN, David C., *Modernization from the Other Shore – American Intellectuals and the Romance of Russian Development*, Cambridge, Massachusetts, 2003, s. 132–136.

že k pochopení Ruska je nutno: „...vzít v úvahu podmínky prostředí, tj. výsledky století trvajících konfliktů s asijskými hordami, vliv středověké Byzance, národnostní původ obyvatel a geografický charakter země.“²⁹ To samozřejmě neznamená schvalování brutálních kroků vůči ruskému lidu Stalinovým režimem. Podle mnoha tehdejších současníků bylo třeba objektivně posuzovat historický vývoj země, aby bylo možno zodpovědět na otázku, proč se v SSSR děje to, co se děje?

Sovětský svaz masivně industrializoval v době, kdy se svět potýkal s hospodářskou krizí, což zvyšovalo komunistickou prestiž a mělo velký vliv na tehdejší západní myslitele. Současný britský historik Ronald Grigor Suny se pozastavuje nad skutečností, že již ve své době byly všeobecně známé přehmaty, nedůslednosti a krutost doprovázející první pětiletý plán, ale pozitivní, přinejmenším chápavé, mínění tehdejší akademické veřejnosti vůči sovětským snahám o urychlenou modernizaci země zůstávalo pevné.³⁰ Například americký historik a filozof Will Durant cestoval v roce 1932 do Ruska, byl svědkem špatného zásobování způsobujícího hladovění, ale i přesto byl schopen napsat: „Pětiletý plán je hospodářskou a morální výzvou. Je to přímá výzva nafoukanosti a samolibosti, která charakterizuje americké mínění o našem vlastním chaotickém systému.“³¹

V polovině třicátých let se anglo-americká intelektuální veřejnost začíná mnohem více zajímat o dění v sovětském Rusku, což mělo dva hlavní důvody. Komunismus je vnímán jako logický protiklad narůstajícímu vlivu fašismu a SSSR se angažuje ve španělské občanské válce. Vznikla první seriózní práce zabývající se dějinami ruské revoluce, konkrétně dvoudílná kniha moskevského dopisovatele novin *Christian Science Monitor* Williama Henry Chamberlena.³² Historik Richard Pipes k Chamberlainovi píše: „Jeho dvoudílná práce sice postrádala jasnou koncepci, byla však nestranná a založená na úplném prozkoumání dostupných pramenů.“³³

²⁹ Tamtéž, s. 258.

³⁰ SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century – how the „West“ wrote its history of the USSR*, in *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64, s. 14.

³¹ Tamtéž, cit. in DURANT, Will, *The Tragedy of Russia, Impressions from a Brief Visit*, New York 1933, s. 21.

³² CHAMBERLEN, William Henry, *The Russian Revolution – 1917–1921*, New York, 1935.

³³ PIPES, Richard, *Vixi – Paměti nezařaditelného*, Praha, 2005, s. 309.

1. 2. Období druhé poloviny třicátých let a druhá světová válka

Britští a američtí intelektuálové se o období let 1936–1938, pro které se vžilo označení *Velký teror* a během něhož bylo popraveno mnoho starých bolševiků z éry Říjnové revoluce, živě zajímali.³⁴

Jedním z prohřešků obžalovaných bylo vedle špionáže a sabotérství usvědčení z *trockismu*, ve Stalinově Rusku hrdelního zločinu. Lev Davidovič Trockij byl po svém vyhoštění ze SSSR v roce 1929 velmi plodným autorem a stále se politicky angažoval. Právě z doby po vyhoštění pocházejí Trockého nejproslulejší díla jako *Permanentní revoluce* (1930), *Stalinova škola falzifikace* (1932), *Zrazená revoluce* (1937) a další. Trockého přirovnání Stalinova uchopení moci k thermidoriánskému převratu z doby Francouzské revoluce rezonovala v řadách některých amerických marxistů odmítajících brutální charakter Stalinovy vlády.³⁵ Intelektuálové, jako spisovatel a historik Edmund Wilson, filozof John Dewey, novinářka Suzanne La Folletteová a další, se v tomto ohledu aktivně angažovali jako členové Amerického výboru na obhajobu Lva Trockého.^{36,37} Výbor sestavil roku 1937 tzv. Deweyovu komisi, mezi jejíž členy patřili též významní evropští marxisté jako Otto Rühle, bývalý spolupracovník Karla Liebkechta a Rosy Luxemburgová, a Alfred Rosmer, jeden ze zakladatelů Komunistické strany Francie. Komise, pojmenovaná podle svého předsedy Johna Deweye, navštívila Trockého v Mexiku, kde uspořádala fiktivní soudní proces, během něhož dostal Trockij možnost se hájit proti obviněním vzneseným proti jeho osobě v Moskvě za jeho nepřítomnosti. Po několikadenním „přelíčení“ byl prohlášen komisí za nevinného, v rozporu s míněním jiných amerických marxistů, jakými byli například spisovatelé Theodore Dreiser a Louis Fischer.³⁸

Jakou úroveň měly informace proudící ze Sovětského svazu do západního světa? Primárním zdrojem zůstávala na prvním místě média a svědectví ruských emigrantů, takže

³⁴ Pocity strachu a bezmoci postižených Velkým terorem krásně popsal spisovatel Arthur Koestler v románu *Tma o polednách*. KOESTLER, Arthur, *Tma o polednách*, Praha 2016. Původní vydání, Londýn 1940.

³⁵ K Trockého analogii s francouzskou revolucí viz TROCKIJ, Lev Davidovič, *Zrazená revoluce – Co je SSSR a kam spěje*, Brno, 1995, s. 105–123.

³⁶ *The American Committee for Defense of Leon Trotsky*

³⁷ Zmiňovaný Edmund Wilson, vydal v roce 1940 knihu *To The Finland Station*, v níž se sám jako marxista znovu podrobně zabývá myšlenkou socialismu od doby francouzské revoluce až do své současnosti, a na jejím konci zůstává Wilson marxistou odmítající sovětský model. Viz WILSON, Edmund, *To The Finland Station – a study in the writing and acting of history*, New York, 2003.

³⁸ SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century – how the „West“ wrote its history of the USSR*, in: *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64, s. 17.

zdroje nebyly mnohdy úplně či objektivní. Pozorovatelé přítomní v Moskvě zachovávali zdrženlivost, pokud měli hodnotit stav justice v SSSR. Jako příklad nám může posloužit americký vyslanec v Moskvě v letech 1936–1938 Joseph Edward Davies. Davies se v lednu 1937 účastnil jako pozorovatel procesu s bolševikem Karlem Radkem. Ve vyslancově poznámkách vydaných později knižně, je otištěna jeho zpráva státnímu sekretáři informující o průběhu a výsledcích procesu: „... psychologie těchto lidí (míněno Rusů) se tak velmi liší od naší, že snad můj způsob posouzení celé věci by nebyl správný v tomto případě. Předpokládá se však, že lidská povaha je asi zásadně všude velmi podobná, mám stále podle mnohých příznaků dojem věrohodnosti, nabyté během výpovědi. Předpokládat, že toto jednání bylo vymyšleno a uvedeno na jeviště jako výtvar dramatického a politického výmyslu, by znamenalo předpokládat tvůrčího génia Shakespeara a génia Belascova v divadelní režii.“³⁹ Davies se brání vyslovit jednoznačné hodnocení věrohodnosti politických procesů v Moskvě. Celá jeho zpráva do Washingtonu obsahuje mnoho nepřímých pochybností nad vzneseným obviněním. Nebyl sám, kdo se zdráhal celou kauzu označit za frašku: „Mluvil jsem s mnoha, ne-li se všemi členy zdejšího diplomatického sboru a snad s výjimkou jednoho jsou všichni toho názoru, že postup jasně dokázal existenci politických úkladů a spiknutí ke svržení vlády.“⁴⁰

Jak ukazuje výše zmíněný případ, z přítomných pozorovatelů si nebyl pravostí vznesených obvinění nikdo jistý. Z toho lze vyvodit, že sympatie či antipatie intelektuálů ke Stalinově Rusku byly z velké části založeny na osobních pocitech. Skutečný výzkum tamní společnosti nebyl ještě možný a jiné relevantní zdroje informací nebyly k dispozici.

Po napadení Sovětského svazu a vstupu USA do druhé světové války se u americké a britské veřejnosti zvedla dosud největší vlna zájmu o sovětské Rusko. Výše citovaná Daviesova kniha *Poslání do Moskvy*, poprvé vyšla v prosinci 1941, zaznamenala u čtenářů veliký ohlas a ještě za druhé světové války posloužila jako předloha pro stejnojmenný filmový snímek společnosti Warner Bros z roku 1943.^{41,42} V čase sounáležitosti a spojení proti společnému nepříteli se v akademickém prostředí začínali objevovat prvotní predikce možných neshod o budoucím uspořádání světa. Zodpovědnost budoucích vítězů zachytil ruský emigrant a zakladatel katedry sociologie na Harvardově univerzitě Pitirim

³⁹ DAVIES, Joseph Edward, *Poslání do Moskvy*, Praha, 1947, s. 40.

⁴⁰ Totožnost onoho „jednoho“ diplomata Davies bohužel neupřesňuje. Tamtéž, s. 41.

⁴¹ Jen v USA bylo první vydání Daviesovy knihy prodáno v počtu 700 000 kusů a kniha byla přeložena do 13 jazyků. Viz KOPPEL, Clayton R., BLACK, Gregory D., *How Politics, Profits and Propaganda Shaped World War II Movies*, Berkeley, 1990, s. 190.

⁴² Ke vzniku snímku *Mission to Moscow* viz KOPPEL, Clayton R., BLACK, Gregory D., *How Politics, Profits and Propaganda Shaped World War II Movies*, Berkeley 1990, s. 185–221.

Aleksandrovič Sorokin. Sorokin kladl důraz na to, aby sovětské Rusko a USA zůstaly i po válce spojenci a společně hledaly na mezinárodněpolitickém poli kompromisy a vzájemné porozumění.⁴³ Obdobná doporučení vyslovil taktéž ruský emigrant a sociolog Nikolas Sergejevič Timašev v knize *The Great Retreat*.⁴⁴ Termínem *retreat* má Timašev na mysli ústup sovětských revolučních hodnot hodnotám tradičně státním. Namísto demontáže sociálních tříd a vytvoření beztřídní společnosti stalinismus podle Timaševa jen přeměnil starou hierarchii společnosti na novou, jejíž kritéria určovaly platové rozdíly, vzdělání a míra oddanosti a angažovanosti v komunistické straně. *Velký ústup* znamená triumf nacionalismu a imperiálních tužeb, dědictví carského Ruska, nad internacionalismem a společenskými experimenty. Timašev předpověděl, že konec sovětských sporů o povaze a budoucnosti revoluce umožní s Ruskem konstruktivně koexistovat.^{45,46}

Viceprezident USA a pozdější ministr obchodu Henry Agard Wallace varoval před tvrdým a neústupným postupem vůči SSSR, neboť by takovýto postup učinil Moskvu, v souladu s teorií o sovětském strachu o vlastní bezpečnost, ještě tvrdší a neústupnější.⁴⁷ Mnohem vlivnějším se však ukázal v Moskvě působící diplomat George Kennan. Dopady Kennanových telegrafických zpráv do Washingtonu jsou dnes velmi dobře a přehledně zmapovány.⁴⁸ Postačí tedy jen krátké připomenutí, že Kennan hodnotil Sovětský svaz jako rivala a nikoli partnera a USA by měly zadržovat jeho expanzivní tendence.

V atmosféře politických rozepří mezi Moskvou a Západem dopadala Kennanova doporučení na úrodnou půdu a posloužila jako základní kámen pro vznik americké strategie zadržování. Díky narůstající fobii z komunismu nyní přitahovala studia sovětského Ruska mnohem větší pozornost a současně probouzela i jisté kontroverze. Vznik nového přístupu v anglo-americké sovětologii v poválečné mezinárodněpolitické situaci je tématem následující kapitoly.

⁴³ SOROKIN, Pitirim Aleksandrovič, *Russia and the United States*, New York, 1944.

⁴⁴ TIMASHEFF, Nicholas Sergejevitch, *The Great Retreat – The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946.

⁴⁵ Tamtéž, s. 361–362.

⁴⁶ Timašev dal po několika letech za pravdu britskému historikovi Bernardu Paresovi, že nutnost koexistovat s ne-revolučními státy v mezinárodním společenství nakonec otupí sovětské revoluční ostří a nutnost stability ukončí sociální experimenty.

⁴⁷ K sovětskému strachu o vlastní bezpečnost jako motiv politiky Moskvy vůči zemím ve východní a střední Evropě po druhé světové válce viz MASTNÝ, Vojtěch, *Studená válka s sovětský pocit nejistoty – 1947–1953, Stalinovy léta*, Praha 2001.

⁴⁸ KISSINGER, Henry Alfred, *Uspořádání světa – státní zájmy, konflikty a mocenská rovnováha*, Praha 2016, s. 291-293, 320. MAYERS, David Allan, *Georgie Kennan and the dilemmas of US foreign policy*, New York, 1988. KOURA, Jan, *Zápas o východní Středomoří – zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945-1953*, Praha, 2013, s. 24-31, 49-56. LUŇÁK, Petr, *Západ – Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce*, Praha, 1997, s. 76-77.

2. Teorie totalitarismu, její geneze a vývoj

Přínos revizionistů ke studiu dějin Sovětského svazu neobjasníme bez analýzy totalitaristického konceptu. Revizionistickou školu mimo jiné charakterizovalo její vymezování se vůči škole totalitaristické. Ta vedla mnoho historiků a politologů, aby se ve svém studiu zaměřovali primárně na stát a jeho aparát. Základní premisou bylo, že v totalitním státě je vše řízenou centrálně *shora*. Autoři mnohdy zdůrazňovali podobnosti takzvaných totalitních režimů, jako nacistického Německa a Sovětského svazu, ve snaze nalézt klíč k sovětské politice a predikovat její budoucí vývoj. Nacistická totalita byla agresivní a expanzionistická, dalo se tedy předpokládat, že jiné totality budou stejně expanzionistické. Ústupky Moskvě byly přirovnávány k appeasementu třicátých let. Politologové vytvořili totalitaristický koncept souběžně s příchodem studené války a v politické atmosféře padesátých let se stal za hranicemi akademické diskuze velmi populárním.

Ve veřejné sféře zůstal dominantním až do rozpadu Sovětského svazu. Druhá kapitola bude analyzovat postupy a závěry totalitaristického modelu.

2. 1. Politické klima

Americko-sovětské vztahy vykazovaly za druhé světové války i přes oficiální spojení třetí plochy, patrné zejména v otázce poválečného uspořádání Evropy. Nedůvěra v mírové záměry východoevropského partnera se v průběhu prvního poválečného roku začala odrážet i v průzkumech veřejného mínění. V červenci 1946 byla více než polovina respondentů přesvědčena o záměru Moskvy dominovat světu.⁴⁹ Spojené státy se staly neoficiálním lídrem Západu a obavy Washingtonu ze sovětské hrozby způsobily, že se sovětologická profese začala formovat právě v USA.

Na Kolumbijské univerzitě byl roku 1946 založen Ruský institut, následován o dva roky později Ruským výzkumným centrem na Harvardově univerzitě. Obě střediska sdružovala odborníky ze společenských věd. Vzájemný přesah mezi jednotlivými disciplínami zajišťoval podrobnou sondu do sovětské společnosti a kultury. Větší část pracovníků měla zkušenosti z doby války jak v armádě, tak ve zpravodajství. Mnoho projektů

⁴⁹ GADDIS, John Lewis, *The United States and the Origins of the Cold War – 1941-1947*, New York, London, 1972, s. 321.

bylo zadáno a financováno přímo vládními orgány, armádou a *Central Intelligence Agency*.⁵⁰ Jako příklad jmenujme projekt amerického armádního letectva *Harvard Interview Project*, jehož cílem byly důkladné rozhovory se sovětskými emigranty s cílem získat informace o sovětské každodennosti a způsobu myšlení.⁵¹ V době narůstající fobie z komunismu se pro vědce stávalo stále těžším zachovávat si vědeckou objektivitu. Dva ze zakladatelů Ruského institutu na Kolumbijské univerzitě, John Newbold Hazard a Ernest J. Simmons, byli senátorem Josephem McCarthym označeni v roce 1953 jako členové komunistické konspirace.⁵² Obdobný případ potkal historika Henryho Stuarta Hughese, který byl vyloučen z Ruského výzkumného institutu za podporu prezidentské kampaně Henryho Wallace v roce 1948.⁵³ Historik Erik John Ernest Hobsbawm napsal: „Svoboda projevu se přinejmenším v médiích neaplikovala na komunismus a marxismus.“⁵⁴ Ve společenských vědách se pozornost přesouvala z Marxe k Freudovi, termíny kapitalismus a sociální třída byly nahrazeny pojmem stratifikovaná společnost.⁵⁵

Po vyhlášení Trumanovy doktríny v roce 1947 vstoupil termín totalitarismus do veřejného prostoru. Při žádosti Kongresu o pomoc občanskou válkou zmítanému Řecku určil prezident americké globální zájmy: „... totalitní režimy podvádí svobodný lid buď přímou, nebo nepřímou agresí, podkopávají základy míru a ohrožují bezpečnost Spojených států.“^{56,57} Sovětské akce v pozdních čtyřicátých letech jako sovětizace východní Evropy a blokáda Berlína utvrzovaly v očích Západu jeho totalitní charakter.

2. 2. O původu totalitní společnosti

Pravděpodobně nejznámější literární podoba totality pochází od britského spisovatele George Orwella známého svojí antisovětskou satirou *Animal Farm* (1945). Orwell popsal

⁵⁰ Působení vládních, armádních a zpravodajských institucí Spojených států v rámci studia problematiky Sovětského svazu, viz ENGERMAN, David C., *Know Your Enemy – The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, New York, 2009.

⁵¹ Tamtéž, s. 51, 56-69, 181, 338-339.

⁵² COHEN, Stephen Frand, *Rethinking the Soviet Experience – Politics and History Since 1917*, New York, Oxford, 1985, s. 17.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ HOBBSAWM, Eric, *Interesting Times*, London 2002, s. 183.

⁵⁵ BENDER, Thomas, SCHORSKE, Carl E. (eds.), *American Academic in Transformation – Fifty Years, Four Disciplines*, Princeton, 1997, s. 22.

⁵⁶ Cit. z ENGERMAN, David C., *Know Your Enemy – The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford, 2009, s. 206.

⁵⁷ Okolnosti a bezprostřední důsledky Trumanova projevu na americkou zahraniční politiku, viz KOURA, Jan, *Zápas o východní Středomoří – zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945-1953*, Praha, 2013, s. 123-133.

svojí představu totality v klasickém románu *1984*, ve kterém se hrdina Winston Smith marně snaží vzepřít vůli režimu.⁵⁸ Přesná definice *totality* nebyla však ještě stanovena.

Termíny totalita a totalitní byly již užívány od dvacátých let 20. století v souvislosti s Mussoliniho Itálií a nástupem fašistů k moci. Ve třicátých letech byla ve výzkumu fašismu Itálie zastíněna Hitlerovým Německem. Hledání analogií mezi Hitlerovým Německem a Stalinovým Ruskem bylo užíváno ve snaze identifikovat vznik a vývoj totalitních společností.⁵⁹ Totalitaristický koncept byl vytvořen politiky s úmyslem určit kritéria režimů vládnoucích prostřednictvím teroru jedné ideologie a politické strany.

Politolog Jerry Fincher Hough rozdělil totalitaristický koncept do dvou modelů. Operační (*operational*) model se zabýval fungováním tehdejšího Sovětského svazu, vývojový (*developmental*) zkoumal původ totalitarismu a vliv marxismu-leninismu na charakter Stalinovy vlády.⁶⁰ Houghovo členění je poněkud zjednodušené, ale pro náš záměr analýzy totalitaristů postačí. Do vývojového modelu patří jedna z nejvýznamnějších osobností sledovaného konceptu politoložka Hannah Arendtová. Narodena roku 1906 v německém Hannoveru studovala klasickou filologii ve Freiburgu u Edmunda Husserla, v Marburku u Martina Heidegera a Rudolfa Bultmanna. Pod vedením Karla Jasperse promovala roku 1928 prací *Der Liebesbegriff bei Augustinus*. Po druhé světové válce přednášela na univerzitách v USA, například kalifornské Berkeley. Světového věhlasu dosáhla její analýza totalitní společnosti v knize *Původ totalitarismu*.⁶¹ Arendtová označila Adolfa Hitlera jako strůjce totalitní nacistické společnosti a ve Stalinovi spatřovala jeho sovětský protějšek. Upozorňovala na podobnosti ideologického charakteru obou vlád: „Komunistická propaganda vyhrožuje lidem zmeškáním vlaku dějin, beznadějným zaostáním za svou dobou, promarněním života, právě tak jako jim nacisté vyhrožovali životem v rozporu s věčnými zákony přírody a života, jakýmsi nenapravitelným a mysteriózním upadáním jejich krve.“⁶² Arendtová připisovala vznik totalitních vlád rozpadu klasické společnosti 19. století, neschopnosti tradičních státoprávních stran nalézt novou identitu a kontinuitu a konec dědičnosti třídní příslušnosti u obyvatelstva. Totalitní hnutí byla přitažlivá pro izolované jedince ztracené v nové moderní době a přinášela jim novou identitu. Jednalo se však o promyšlenou past: „Totalitní vláda vždy přeměnila třídy v masy, nahradila systém stran, ne

⁵⁸ ORWELL, George, 1984, London, 1949.

⁵⁹ Viz níže.

⁶⁰ HOUGH, Jerry Fincher, The „Dark Forces“ - the Totalitarian Model, and Soviet History in: *The Russian Review*, vol. 46, 1987, s. 397-403, s. 397.

⁶¹ ARENDTOVÁ, Hannah, *Původ totalitarismu I. – III.*, Praha 1996, první vydání New York, London, 1951.

⁶² Tamtéž, s. 478.

diktaturou jedné strany, ale masovým hnutím, přesunula centrum moci z armády na policii a zavedla zahraniční politiku zcela otevřeně zaměřenou na ovládnutí světa.⁶³ Výsledkem byla masová beztřídní společnost zbavená vzájemných pout mezi jednotlivými občany. Za pomoci ideologie režim občany sjednotil v cestě za společným cílem, jako německá tisíciletá říše nebo beztřídní společnost. Pomocí teroru je navzájem od sebe separovala a tím si zajistila jejich poslušnost. Atomizace totalitní společnosti znamenala zároveň její neměnnost a stálost neboť v ní nemohou vznikat nové vazby ani jejich nové formy, je tedy vnitřně neměnná. Obdobně jako Arendtová se vyjádřil další politolog německého původu Carl Joachim Friedrich, a označil totalitarismus jako syndrom postmoderní doby.⁶⁴ Na rozdíl od své kolegyně se zaměřil na systém státní kontroly a ponechal stranou otázku atomizace společnosti. Friedrich se tedy řadí do *operačního* modelu totalitaristického konceptu. Arendtová označila totalitní společnost za neschopnou samostatné změny, Friedrich však připustil možnosti určité vnitřní evoluce.⁶⁵

Otázka možnosti vnitřní přeměny nabyla na aktuálnosti v okamžiku smrti Josifa Vissarionoviče Stalina. V březnu 1953 zorganizoval Friedrich na půdě *American Academy of Arts* konferenci na téma totalitarismus. Mezi přítomné řečníky kromě Friedricha patřili Hannah Arendtová, Merle Fainsod, George Kennan, Michael Karpovich, a další. Friedrich ve svém příspěvku stanovil pět základních charakteristik totalitní společnosti, které se staly základem budoucí totalitaristické školy. Jednalo se o oficiální státní ideologii, vládu jedné politické strany, státem kontrolovaná média, státem kontrolovaná justice a systém státního dozoru nad občany prostřednictvím policie a jiných represivních složek.⁶⁶ George Kennan na konferenci zpochybnil možnost vytvořit obecnou teorii, která by stanovila univerzální charakteristiky nacistického i sovětského režimu. Ve svém příspěvku promluvil o budoucí erozi totalitního systému po Stalinově smrti. Odmítl tvrzení Arendtové o atomizaci a neměnnosti sovětské společnosti a prohlásil, že po Stalinově smrti je sovětský režim schopný změny zevnitř. Totalitu označil obecně za „dynamickou“, tedy proměnlivou.⁶⁷ Kennanovi v diskuzi oponoval politolog Merle Fainsod: „... ještě žádný totalitní systém sám od sebe

⁶³ Tamtéž, s. 621.

⁶⁴ FRIEDRICH, Carl Joachim, *The Unique Character of Totalitarian Society* in FRIEDRICH, Carl Joachim (ed), *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953*, Cambridge, Mass., 1954, s. 55-57.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ Tamtéž, s. 52-53.

⁶⁷ KENNAN, George, *Totalitarianism and Freedom* in FRIEDRICH, Carl Joachim (ed), *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953*, Cambridge, Mass., 1954, s. 29.

nezanikl.^{68,69} Fainsod viděl kořeny sovětské totality v její ideologii doplněné o organizaci a taktiku bolševické strany.⁷⁰ Teror a represivní složky moci učinily nemožným vznik jakékoli reálné opozice vůči režimu. Totalitní režimy existují „... v rovnováze mezi obdobími silné represe a obdobími klidu ... základní kontury však zůstávají nezměněné.“⁷¹

Friedrich svojí formulaci totality ještě zdokonalil spoluprací se svým studentem Zbigniewem Brzezinskim a roku 1956 vydali klíčové dílo *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Zde byla opět formulována základní definice totality prostřednictvím šesti bodů: státní ideologie, jedna politická strana zpravidla vedená jednou osobou, systematicky prováděný teror prostřednictvím tajné policie, mediální monopol státu, monopol státu na výrobu a držbu zbraní a centrálně řízená ekonomika.⁷² Analýza se zaměřuje na státem organizovaný teror, jako na hlavní podstatu totality a pečlivě plánovaný akt vládního aparátu s cílem dosáhnout konkrétních politických a hospodářských změn. Systém vzájemného udávání je obdobně jako teror pragmatickým nástrojem státu, sloužící k zajištění sociální mobility loajálních jedinců schopných morálních kompromisů. Jednalo se tedy o vzájemně doplňující se nástroje státu, který si tímto zajišťoval požadované politické a hospodářské změny, obnovování elit podle aktuálních potřeb a příležitost snaživým a loajálním jednotlivcům zároveň. Jednalo se tedy o životně důležité nástroje pro přežití režimu a jejich samovolné zavržení ze strany vlády by bylo nemyslitelné. Výzkum Friedricha a Brzezinského byl značně široký. Zabývali se nejen strukturou strany, státní kontrolou, ideologií a propagandou, ale i kultem vůdce, policií a pracovními tábory.

Teorie totalitarismu byla výsledkem studia Sovětského svazu na politologickém poli. Díky Arendtové, Friedrichovi a Brzezinskému měla jasně definované kontury a v oboru sovětologie se stala populární, nikoli však dominantní.⁷³ Totalitaristický přístup vyzdvihoval podobnosti a upozad'oval odlišnosti nacistického Německa a Stalinova Ruska. Totalitaristé často ignorovali fundamentální kontrasty mezi rovnostářskou a internacionální ideologií

⁶⁸ FAINSDOD-KENNAN, Discussion in FRIEDRICH, Carl Joachim (ed), *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953, Cambridge, Mass., 1954*, s. 31-32.

⁶⁹ Jednalo se v podstatě o Fainsodovu premisu ze závěru jeho knihy *How Russia Is Ruled* vydané téhož roku: „Totalitní režim neodhodí svůj policejní charakter, skončí teprve, když je mu moc vyrvána z rukou.“ FAINSDOD, Merle, *How Russia is Ruled*, Cambridge, Mass., s. 499-500.

⁷⁰ FAINSDOD, Merle, *How Russia Is Ruled*, Cambridge, Mass., s. 489.

⁷¹ Tamtéž, s. 500.

⁷² FRIEDRICH, Carl J., BRZEZINSKI, Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, druhé vydání, New York, Washington, London, 1965, s. 22.

⁷³ Příklady historiků pracujících s teorií totalitarismu, viz CONQUEST, Robert, *The Harvest of Sorrow – Soviet Collectivization and the Terror-famine*, Oxford, 1986. ULAM, Adam Bruno, *Lenin and the Bolsheviks – The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, London, 1966. SCHAPIRO, Leonard, *The Communist Party of the Soviet Union*, New York, 1960.

marxismu a rasovou a expanzionistickou ideologií národního socialismu. V porovnání se zeměmi západní Evropy byl Sovětský svaz po hospodářské stránce zaostalou zemí, která se ve třicátých letech usilovně snažila tento rozdíl překonat. Počátek nacistického Německa oproti tomu spočívá na základech průmyslově pokročilé společnosti. Politologové a historici pracovali výhradně se státem, absolutním centrem moci a vrcholem politické pyramidy. Závěry byly vyvozovány z údajně nehybné a neměnné ideologie. Sociální dynamika a posuny byly ignorovány, protože společnost byla považována za paralyzovanou. Stejně tak byla opomíjena improvizace režimu ve sféře hospodářské a politické.⁷⁴

Vývoj historických událostí a nové objevy badatelů velmi brzy začaly teorii totalitarismu rozmělnovat. Již zmiňovaný politolog Merle Fainsod vydal roku 1958 ve své době unikátní knihu *Smolensk under Soviet Rule*. Již samotné okolnosti vzniku této knihy jsou pozoruhodné. Za druhé světové války byl z města Smolensk odvezen německou zpravodajskou službou do Německa archiv ústředního výbor smolenské stranické organizace. Po válce byl archiv prostudován americkými zpravodajci a v polovině padesátých let byl dán k dispozici badatelům. Na základě studia smolenského archivu Fainsod poukázal na vysokou míru politické samostatnosti ústředního výboru v potlačování rolnických nepokojů, realizaci prvního pětiletého plánu a policejního teroru: „Totalitní fasáda zakrývala množství třecích ploch.“⁷⁵ Teorie o atomizované společnosti byla narušena. Smolenské úřady musely často potlačovat lidovou opozici, nejčastěji rolnickou, reagovat na vyhrocené spory mezi dělníky a vedením průmyslových závodů, konflikty mezi stranickými funkcionáři a policií zpochybňující si navzájem úroveň pravomocí, a v neposlední řadě zde figurují i rozepře mezi smolenským ústředním výborem a moskevským centrem. Fainsodova kniha se ukázala být ve vztahu k teorii totalitarizace dvousečnou. Na jedné straně dokládala represivní akce státu vůči projevům nesouhlasu a nadřazenost stranických orgánů orgánům státní moci. Na druhé straně vyvracela jednu ze základních premis o absolutním centralismu moci v SSSR, neboť poukázala na nutnost samostatné iniciativy ústředního výbor smolenské organizace.⁷⁶ Znamenala přehodnocení jeho dosavadních závěrů o neschopnosti samostatné vnitřní změny sovětského totalitarismu. Vůbec poprvé byla zmíněna sociální mobilita jako určité pozitivum stalinismu. Industrializace a Velký teror vytvořily novou elitu, pro jejíž členy, „znamenala

⁷⁴ Britský historik Ian Kershaw upozorňuje na skutečnost, že Třetí říši chyběla taková míra vnitřní organizace, aby byla považována za totalitní. KERSHAW, Ian, *The Nazi Dictatorship - Problems and Perspectives of Interpretation*, London, 2002, s. 45-46.

⁷⁵ FAINSOD, Merle, *Smolensk under Soviet Ruler*, Cambridge, Massachusetts, 1958, s. 454.

⁷⁶ Tamtéž, s. 85.

čistka rapidní vzestup ... kráčeli k moci přes ještě čerstvé hroby.⁷⁷ Fainsodův mladší kolega Barrington Moore Jr. položil ještě za Stalinova života důležitou otázku, do jaké míry přetrvál v praktické rovině revoluční bolševismus, ze kterého vyvozoval Sovětský svaz svojí identitu. Moore došel k závěru, že bolševická ideologie skončila. Její ideje, internacionalismus, moc proletariátu, beztřídní společnost, byly nenávratně upozaděny potřebám disciplíny a autority. Antiautoritářská hesla komunismu byla paradoxně zneužívána k ospravedlnění podpory autoritářského režimu v boji proti vnitřním nepřátelům komunismu a nutnosti čelit hrozbě ze zahraničí.⁷⁸ Plně v duchu totalitaristického konceptu Moore předpověděl, že z nutnosti zachovat dynamický režim, schopný udržet si své velmocenské postavení nabyté výsledkem druhé světové války, bude Sovětský svaz nadále užívat teroru.⁷⁹

Po Stalinově smrti se však začal charakter sovětské moci měnit. Nový generální tajemník Ústředního výboru KSSS Nikita Sergejevič Chruščov demontoval síť gulagu, mnozí byli rehabilitováni a započala éra „oteplování“. Těsné pouto mezi státem a populací bylo uvolněno, ale nezmizelo. Režim se pokusil vládnout skrz materiální satisfakci lidových potřeb a povzbuzoval iniciativu „zdola“. Monolitické panství vybudované Stalinem začalo vykazovat známky polycentrismu. Objevovaly se nové a alternativní cesty k socialismu a větší nezávislost na kremelském centru světového komunismu. Byly zavedeny výměnné studijní pobyty. Mnoho akademiků nyní vidělo spletitost, komplikovanost a kontradikce sovětské každodennosti, které jen obtížně odpovídaly představě totalitní společnosti. Totalitní na stalinismu byly předně aspirace osobnosti diktátora, tedy úsilí o vytvoření společnosti, kde strana a lid splyne v jednu podstatu. Kontrola totalitních států nebyla nikdy totalitní do té míry, aby vytvořila z občanů jednolitou masu.

2. 3. Teorie modernizace – modifikace totalitarismu a jeho alternativa

Americká společnost vykazovala i přes „bouřlivá“ šedesátá léta vysokou úroveň stability a prosperity. Politologové srovnávali pluralistické a demokratické normy Spojených států s ostatními státy obvykle v jejich neprospěch a vyzdvihovali americké fundamentální

⁷⁷ Tamtéž, s. 451-452.

⁷⁸ MOORE Jr., Barrington, *Soviet Politics – The Dilemma of Power, The Role of Ideas in Social Change*, Cambridge, Massachusetts, 1950. s. 1-12, 402-405, 430.

⁷⁹ MOORE Jr., Barrington, *Terror and Progress – Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*, Cambridge, Massachusetts, 1954, s. 173-174, 179-231.

hodnoty.⁸⁰ Model západních demokracií na čele s USA měl být předobrazem budoucnosti zbytku světa. Teorie modernizace tvrdila, v souladu s odkazem Emila Durkheima a Maxe Webera tzv. otců sociologie, že společnosti světa si skrze úspěchy ve vědě, technologii, masovém vzdělání a ekonomickém růstu osvojí kontrolu nad přírodou a člověkem. Sebe samu vnímala jako opozici vůči marxismu.⁸¹ Liberální teorie modernizace považovala za moderní společnost západní kapitalistickou demokracii a legitimizovala novou post-koloniální roli rozvinutým zemím, které měly vést méně rozvinuté k prosperitě a západní modernitě.^{82,83} Politolog Gabriel Almond věřil, že všechny národy světa mají potenciál k dosažení severoatlantického předobrazu. Lidskou historii vnímali jako progresivní, vzhůru vedoucí a neustále směřující k západnímu vzoru.⁸⁴ Důležitou roli prisuzovali modernisté demokracii a rozvoji tržních vztahů jako prostředkům zabraňujících chudobě, živné půdě pro komunismus.⁸⁵

Sovětský svaz pokládali modernisté za svéráznou cestu k modernitě, velmi lákavou pro revoluční idealisty. Americké vědě, svázané s bojem proti komunismu, poskytovala modernizační teorie pocit vlastní nadřazenosti a zároveň univerzální pojetí vývoje tradiční společnosti k moderní, jinými slovy chudoba třetího světa byla potenciálně živnou půdou pro komunismus. Tým badatelů na *MIT Center for International Studies* (CENIS) analyzoval sovětskou cestu k modernitě.⁸⁶ Hospodářský historik a člen CENIS Walt Whitman Rostow vydal roku 1960 knihu *The Stages of Economic Growth*. Rostow vyzdvihuje konzumní kapitalismus, jako nutnost pro zajištění spokojené společnosti. Zdůrazňuje nutnost společnosti dosáhnout určitého stupně zralosti, než je možné zavést tržní kapitalismus. Sovětský svaz, respektive Rusko, považoval za stát obdařený všemi předpoklady pro moderní ekonomie a jako počátek sovětských snah o modernizaci spatřoval první pětiletý plán. Sovětské modernizační kroky byly však podle Rostowa odsouzeny pouze k částečnému úspěchu, neboť

⁸⁰ SUNY, Ronald Grigor, Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century, in *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64, s. 28.

⁸¹ Marxismus může být také chápán jako modernizační teorie, avšak marxismus hledá modernitu za obzorem kapitalismu v socialismu.

⁸² Pojem „modernita“, přesněji „tekutá modernita“, poprvé použil polský sociolog a filozof Zygmunt Bauman, jako termín pro popsání současné společnosti a jejích změn. Viz BAUMAN, Zygmunt, *Tekutá modernost*, Praha 2002.

⁸³ K tzv. „modernistům“ řadíme také autora bestselleru *Střet civilizací* z roku 1996 politologa Samuela Phillipse Huntingtona, viz HUNTINGTON, Samuel Phillips, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968.

⁸⁴ ALMOND, Gabriel, *Political Development – Essays in Heuristic Theory*, Boston, 1970, s. 232.

⁸⁵ LIPSET, Seymour Martin, *Political man – the social base of politics*, první vydání New York 1960. ALMOND, Gabriel, VERBA, Sidney, *The Civic Culture – Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, první vydání New York 1963.

⁸⁶ CENIS byl založen roku 1951 a sloužil jako spojka mezi univerzitním prostředím a vládními orgány. Projekt byl spolufinancován z fondů CIA a řízen Maxem Millikanem, bývalým asistentem ředitele CIA.

nebyly doprovázeny uspokojováním materiálních potřeb obyvatelstva. Centrálně řízenému hospodářství přisuzoval Rostow bledou budoucnost: „... ve věku masové spotřeby bude komunismus chřádnout.“⁸⁷

Modernizační teorie a měla vliv na modifikaci totalitaristického konceptu. Brzezinski opravil své dřívější teorie a roku 1961 napsal, že stalinismu se pomocí brutality podařilo skoncovat se zastaralým společenským řádem starého Ruska a vytvořil předpoklady pro novou formu totalitarismu Chruščovovy éry.⁸⁸ Brzezinski tedy připustil možnost vývoje a progresivity sovětského režimu, nicméně pozitivním směrem jeho vývoje si již tak jistým nebyl. Poukazoval na fakt, že sovětská ideologie není již o revoluci, ale legitimizuje svojí vládu jako garanta technické a ekonomické modernizace.⁸⁹ Politolog Alfred G. Meyer šel ve svém článku *USSR, Incorporated* ještě dále, když přirovnal Sovětský svaz k firmě, kde jsou všichni občané/zaměstnanci za pomoci systematické a efektivní indoktrinace plně oddáni společnému cíli modernizace. Opuštění teroru jako nástroje k dosažení disciplíny mělo pozitivní účinek a loajálnost sovětských občanů se stala nenucenou. Meyer tento stav nazval „spontánním totalitarismem“.^{90,91}

Teorie modernizace nesloužila jen jako prostředek k modifikaci totalitaristického konceptu, ale nabízela vedle něho alternativu. Zatímco totalitaristé stavěli na ostrých rozdílech mezi komunismem a liberální demokracií, modernisté zdůrazňovali sdílené a univerzální aspekty společenského vývoje s více méně stejným cílem. Sovětský svaz byl pro modernisty jedna z mnoha možných cest státu k dosažení moderní společnosti. Pokud byli modernisté jako Almond nebo Lipset optimističtí ohledně budoucího vývoje sovětské společnosti, Samuel Phillips Huntington jejich optimismus nesdílel a zdůrazňoval autokratický charakter komunismu: „(Komunisté) neopatřují lidu svobodu, ale autoritu.“⁹² Potřeba stability autokratického řádu určovala mantinely, za které se sovětská modernizace nemůže dostat.⁹³

Zapojením jazyku sociologie pomohla teorie modernizace zasadit události v sovětském Rusku třicátých let do širšího rámce vývoje ruské společnosti. Vůbec poprvé

⁸⁷ ROSTOW, Walt Whitman, *The Stages of Economic Growth – A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, UK, 1960, s. 104.

⁸⁸ BRZEZINSKI, Zbigniew, *The Nature of the Soviet System*, *Slavic Review* Vol. 20, No. 3, 1961, s. 351-368.

⁸⁹ Tamtéž.

⁹⁰ MEYER, Alfred G., *USSR, Incorporated*, *Slavic Review* Vol. 20, No. 3, 1961, s. 369-376.

⁹¹ Další díla aplikované teorie modernizace na Ruskou společnost viz BLACK, Cyril Edwin (ed.), *The Transformation of Russian Society – Aspects of Social Change Since 1861*, Cambridge Massachusetts, 1960. BLACK, Cyril Edwin (ed.), *The Modernization of Japan and Russia – A Comparative Study*, New York, 1975.

⁹² HUNTINGTON, Samuel Phillips, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968, s. 8.

⁹³ Tamtéž.

byla Stalinova vláda popisována čistě z vědeckého hlediska bez morálního odsouzení, jako nezbytný akt skokem prováděné modernizace. Jednalo se o apolitický přístup k vědě, který posloužil nejen jako prostředek modifikace konceptu totalitarismu, ale zároveň jako jeho alternativa.⁹⁴

⁹⁴ Práce opírající se o teorii modernizace a totalitarismu zároveň, viz BAUER, Raymond Augustine, INKELES, Alex, KLUCKHOHN, Clyde, *How the Soviet System Works – Cultural, Psychological and Social Themes*, Cambridge, Massachusetts, 1956. INKELES, Alex, BAUER, Raymond Augustine, *The Soviet Citizen – Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, Massachusetts, 1961.

3. Alternativní koncepty

Teorie totalitarismu a modernizace nebyly jedinými koncepty, kterými bylo na sovětské dějiny nahlíženo. V této kapitole se krátce zaměříme na alternativní přístupy sovětologie, aby byl její obraz před příchodem revizionismu kompletní.

3. 1. Britská sovětologie, tradicionalisté a socialisté

Britský diplomat a novinář Edward Hallett Carr byl teoretikem mezinárodních vztahů, historikem a autorem čtrnáctisvazkové syntézy *A History of Soviet Russia*, mapující ruské dějiny v rozmezí let 1917-1929.⁹⁵ Politicky byl Carr sociálním demokratem, věřil v silný stát i regulované hospodářství a sám sebe považoval za sympatizanta sovětského Ruska.⁹⁶ Současně kritizoval západní socialisty za ignorování temných stránek bolševismu.^{97,98}

Carr odmítl psát svoje dílo tradičním chronologickým postupem - předrevoluční doba, revoluce, Leninovo éra, boj o moc po Leninově smrti a Stalinovo Rusko. Období let 1917-1923 rozdělil tematicky na *politický řád* (svazek 1), *hospodářský řád* (svazek 2) a *mezinárodní politiku* (svazek 3). Lenin byl v Carrově podání velkým (*great*) revolucionářem spíše konstruktivního než destruktivního charakteru: „Podíl Lenina a bolševiků ve svržení carismu byl mizivý.“⁹⁹ Bolševické straně sice přisuzuje odpovědnost za svržení Prozatímní vlády, nicméně podotýká, že vláda se od července 1917 nacházela ve stavu strmého pádu a její konec se stal nevyhnutelným. Nekrvavý průběh Říjnové revoluce považoval Carr za veliký osobní úspěch Lenina.¹⁰⁰ Politický převrat vykresluje autor jako navrácení společenského řádu, odtud výše zmíněný Leninův konstruktivní charakter, což bylo v přímém rozporu s totalitaristickým konceptem hovořícím o teroristickém puči. Menševici podle Carra

⁹⁵ CARR, Edward Hallett, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, Vol. 1., *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, Vol. 2., *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*. Vol. 3., *The Interregnum, 1923-1924*, *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 1., *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 2., *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 3, Part 1, *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 3, Part 2, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 1, Part 1, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 1, Part 2, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 2, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 3, Part 1, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 3, Part 2, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 3, Part 3, New York, 1950-1978.

⁹⁶ DEUTSCHER, Tamara, E. H. Carr – A Personal Memoir, *New Left Review* 1/137, Jan.-Feb. 1987, s. 85.

⁹⁷ DAVIES, R. W., Introduction, to CARR, Edward Hallett, *The Russian Revolution – From Lenin to Stalin, 1917-1929*, New York, 2004, s. xvi-xvii.

⁹⁸ Levicový autoři kritizovaní Carrem, například DOBB, Maurice, *Soviet Economic Development since 1917*, London, 1948. WEBB, Beatrice, WEBB, Sidney, *Soviet Communism – A New Civilization?*, 2 vols., London, 1935.

⁹⁹ CARR, Edward Hallett, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, Vol. 1., New York, 1950, s. 25.

¹⁰⁰ Tamtéž.

odmítali proletářskou revoluci jako za daných společenských podmínek nemožnou, aniž by si uvědomili, že ruský sociální a politický řád neumožňuje vznik prosperující buržoazní společnosti. Obvinil menševiky ze špatného přečtení politické a hospodářské situace v Rusku roku 1917.¹⁰¹ Bolševici tedy po svém uchvázení moci museli tento nedostatek překlenout jedním skokem. Navzdory Marxově teorii, která předpokládala výstavbu proletářské společnosti na základech již vyspělé a bohaté společnosti, bolševici začali s realizací socialismu v chudé a zaostalé zemi, což determinovalo další události dvacátých let.¹⁰² Druhá část trilogie se zabývá válečným komunismem a Novou hospodářskou politikou. Třetí svazek popisuje vyjednávání o ukončení války v Brest-Litevsku a založení Komunistické internacionály, která měla naplnit předpoklad bolševiků o celosvětové revoluci. Bolševická revoluce podle Carra končí zimou 1922-1923, kdy byl proces konsolidace bolševické moci dokonán vítězstvím v občanské válce a přijetím této skutečnosti zahraničními velmocemi.¹⁰³ Analýze let 1923-1929 přikládal velký význam, věnoval tomu zbylých jedenáct svazků, jako éře pokládání základů Stalinovy autokracie. Po Leninově smrti měl následný „boj o moc“ původ v rovině osobní rivality sovětských vrcholových politiků a otázky ekonomické a politické budoucnosti země posloužily v tomto souboji jako prostředek. Trockého opozice byla poražena nejen díky Stalinově dokonalejší taktice, ale předně z nedostatku širší podpory uvnitř strany. Zde se Carr opět obrací k myšlence determinace. Revolucionáři se po odeznění revoluce stávají nepotřebnými a brzy se stávají původcem strachu z potencionálního nového Napoleona Bonaparta: „Trockij byl hrdinou revoluce. Konec heroické doby znamenal i konec jeho samotného.“¹⁰⁴ Stalin neznamenal žádný přínos sovětské politice, program rapidní industrializace byl podle Carra inspirován Trockého myšlenkami, ale byl důrazný a nemilosrdný v jejím vynucování.¹⁰⁵ Jeho program „Socialismus v jedné zemi“ nebyl ničím novým, neboť byl pouze opakováním již mnohokrát použité ruské praxe, tedy převzetí konkrétních hospodářských prvků ze západních modelů a jejich aplikace na ruské prostředí.¹⁰⁶ Mnohem důležitější byla nálada v bolševické straně v zimě 1924-1925, kdy Stalin poprvé představil svůj program „Socialismus v jedné zemi“. Bolševici propadali skepticizmu. Světová revoluce proletariátu byla v nedohlednu. Stalinův program přinesl novou a svěží myšlenku, že Sovětský svaz bude schopen vyčkávat a vytrvat jako jediná socialistická země v

¹⁰¹ Tamtéž, s. 100.

¹⁰² Tamtéž, s. 100-101.

¹⁰³ CARR, Edward Hallett, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, Vol. 3., New York, 1953, s. v.

¹⁰⁴ CARR, Edward Hallett, *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 1., New York, 1958, s. 152.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 186.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 8, 21-22.

osamocení.¹⁰⁷ Současně bylo skoncováno s otázkou legitimacy Říjnové revoluce, která předpokládala revoluční „výbuch“ i ve zbytku světa. K čemu tedy byla revoluce, když se její předpokládaný důsledek nedostavil? Nebyla tedy revoluce skutečně předčasná? „Socialismus v jedné zemi“ měl dokázat, že nikoli. Bolševici si přisvojili avanturistickou roli dobrodruhů oddaných socialismu i přes fundamentální neúspěch revoluce.¹⁰⁸ Přechod k plánovanému hospodářství byl pro Sovětský svaz nutností, neboť politika NEPu neumožňovala ve zrychleném tempu hospodářsky „dohnat“ rozvinuté západní státy. Snaha načerpat prostředky k industrializaci kolektivizací, měla současně posloužit i k modernizaci zemědělství.¹⁰⁹ Carr však neopomíjí Stalinovy stinné stránky, bezcitnost a brutalitu zdůvodňuje tradicí ruského prostředí: „Stalinova osobnost obsahovala primitivní a kruté zvyky ruské byrokracie, čímž propůjčovala revoluci shora její charakteristickou brutalitu.“¹¹⁰ Revoluce shora formou industrializace a kolektivizace byla nutností pro udržení kontinuity sovětského režimu. Setrvání v politice NEPu by znamenalo akceptovat slabou pozici SSSR na mezinárodním poli.

Svou původní ambici obsáhnout celé meziválečné období Carr neuskutečnil. Poslední svazek dějin sovětského Ruska byl vydán roku 1978 a Carr o čtyři roky později ve věku devadesáti let zemřel.¹¹¹ Ostatní sovětologové hodnotili jeho dílo rozporuplně.¹¹² Historik Richard Pipes napsal ve svých pamětech: „Carr se úplně vyhnul vyprávění o dějinách a osobnostech a místo toho podal suchý výčet událostí, který v jeho podání představovaly především legislativní akty. Stačí říct, že nenašel místo ani pro jedinou zmínku o caru Mikuláši II. ... byla to spíš suma odkazů, než nějaké dějiny. Práce trpěla také výraznými antidemokratickými předsudky a determinismem, vycházejícím z přesvědčení, že ať se stane cokoli, je to na základě nevyhnutelných osudových sil, a tudíž nad tím nelze vynášet morální soudy.“¹¹³ Poněkud smířlivěji napsala historička Sheila Fitzpatricková: „... jako první začal používat oficiální sovětské statistiky a prohlášení nekriticky, jako relevantní a autentický zdroje pramenů a ignoroval ruskou emigraci jako nedůvěryhodný zdroj. ... Carr oceňuje Sovětský svaz jako progresivní zemi usilující o vybudování spravedlivé společnosti.“¹¹⁴

¹⁰⁷ CARR, Edward Hallett, *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 2., New York, 1959, s. 36, 38, 51.

¹⁰⁸ Fundamentálním neúspěchem Říjnové revoluce se stala její ojedinělost z pohledu okolního světa.

¹⁰⁹ CARR, E. H., *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, Vol. 2, New York, 1971, s. ix.

¹¹⁰ CARR, E. H., *Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. 2., s. 448.

¹¹¹ K jeho původní koncepci obsáhnout celou meziválečnou éru Sovětského Ruska, viz DAVIES, R. W., Introduction, to CARR, Edward Hallett, *The Russian Revolution – From Lenin to Stalin, 1917-1929*, New York, 2004, s. xiv.

¹¹² Podrobná analýza reakcí Carrových současníků na jeho dílo viz LANQUER, Walter, *The Fate of the Revolution – Interpretations of Soviet History from 1917 to the Present*, New York, London, 1987, s. 124-133.

¹¹³ PIPES, Richard, *Vixi – Paměti nezařaditelného*, Praha, 2005, s. 309-310.

¹¹⁴ V širším rámci celého článku působí zhodnocení Carrova díla negativně, viz FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Soviet History in: History and Theory*, Vol. 46, No. 4, 2007, s. 77-91, poznámka pod čarou s. 85.

Obhajobou industrializace a kolektivizace jako nutnosti k dosažení moderní ekonomiky a zachování myšlenek socialismu, bychom mohli Carra řadit k již zmíněným teoretikům modernizace. On sám však jako klíč k sovětským dějinám hledal v determinaci. Bolševický převrat analyzuje jako důsledek neúspěchu ostatních politických sil zavést v zemi smysluplný a životaschopný režim po svržení carismu. Stalinova vláda pak byla přímým důsledkem neúspěchu rozpoutání revolucí v ostatních státech.

Britského historika a životopisce Isaaca Deutschera řadíme stejně jako E. H. Carra mezi britské levicové autory. V dubnu 1939 se Deutscher přestěhoval z Varšavy do Londýna. Jeho první významnou historickou prací byla politická biografie Josifa Stalina.¹¹⁵ Deutscher se jako bývalý člen nelegální Komunistické strany Polska nikdy socialismu nevzdal, ale po jeho kritice stalinismu ve třicátých letech byl ze strany vyloučen.¹¹⁶ Ve snaze dokázat možné alternativy politického vývoje v Sovětském svazu po Leninově smrti napsal své stěžejní dílo, třísvazkovou biografii Lva Davidoviče Trockého.¹¹⁷ Deutscher podložil svou práci na pečlivém výzkumu Trockého archivu na Harvardově univerzitě. Zdůrazňuje Trockého odpor k myšlence „vývozu“ revoluce prostřednictvím dobývání sousedních států Rudou armádou. Revoluci měl podle Trockého vyvolat každý proletariát ve své zemi sám. „V letech 1945-6 a zčásti i v letech 1939-1940 začal Stalin (s „vývozem“ revoluce) tam, kde on (Trocký) ... v letech 1920-1921 s Leninem skončili. ...(Trocký) byl pro revoluci a proti výboji (*conquest*).“¹¹⁸ Na rozdíl od Carrova determinismu je v Deutscherově psaní patrné jeho odmítnutí cesty určené v průběhu dvacátých let Stalinem. Deutscherova náklonnost k Trockému má za následek upozadování jeho negativních činů v letech následujících po říjnové revoluci a vyzdvihování jeho lepších stránek.

Jako protiklad vůči Carrovu determinismu a Deutscherově „trockismu“ stál další vlivný britský historik a politolog Leonard Schapiro. Schapiro původně pracoval jako advokát se soukromou praxí a polovině padesátých let se uchýlil k akademické dráze na *London School of Economics and Political Science*. Choval silnou antipatii ke komunismu, byl zastáncem konfrontační politiky Západu proti Moskvě a roku 1955 svůj pohled na Sovětský svaz zformuloval v knize *The Origin of the Communist Autocracy*. Zde se věnoval osudu menševiků a ostatních socialistických revolucionářů po bolševickém převratu. Ideologie byla

¹¹⁵ DEUTSCHER, Isaac, *Stalin – A Political Biography*, Oxford, 1949.

¹¹⁶ Z Komunistické strany Polska byl vyloučen za svou kritiku Josifa Stalina. DEUTSCHER, Tamara, *Introduction to DEUTSCHER, Isaac (ed), The Non-Jewish Jew and Other Essays*, Oxford, 1968.

¹¹⁷ DEUTSCHER, Isaac, *The Prophet Armed*, London, 1954, *The Prophet Unarmed*, London, 1959, *The Prophet Outcast*, London, 1963.

¹¹⁸ DEUTSCHER, Isaac, *The Prophet Armed*, London, 1954, s. 476.

v bolševickém porevolučním chování pouze druhotnou záležitostí. „Opoziční skupiny“, napsal Schapiro, „nebyly eliminovány, protože byly kontrarevoluční. Účelově byly označeny jako kontrarevoluční, aby tím byla obhájena jejich eliminace.“¹¹⁹ Říjnovou revoluci Schapiro celkově odsoudil za to, že nastolením sovětské moci umožnila v budoucnu Stalinovu vládu.¹²⁰ Schapirův politický liberalismus ho stavěl s E. H. Carrm až do stavu nepřátelství.¹²¹ Obdobně nepřátelsky konal proti Issacu Deutscherovi jiný vlivný akademik, filosof, politolog a historik Isaiah Berlin.^{122,123}

¹¹⁹ SCHAPIRO, Leonard, *The Origin of the Communist Autocracy – Political Opposition in the Soviet State, The First Phase, 1917-1922*, New York, 1955, s. 355.

¹²⁰ Tamtéž, s. 361.

¹²¹ Carr údajně vyvíjel nemalé úsilí, aby zabránil vydání *The Origin of the Communist Autocracy*. Engerman, David C., *Know Your Enemy*, s. 165. SUNY, Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century*, s. 36.

¹²² Viz CAUTE, David, *Isaac & Isaiah – the covert punishment of a cold war heretic*, New Haven, London, 2013.

¹²³ Mezi další britské levicové autory patřil například Carrův spolupracovník Robert William Davies, mezi britské tradicionalisty pak Hugh Seton Watson a David Footman.

4. Revizionismus – revize dosavadních přístupů k sovětské historii

V souvislosti s vnitropolitickými změnami v socialistických zemích a částečným uvolněním napětí ve studené válce došlo v sedmdesátých a osmdesátých letech k zásadním změnám v přístupu ke studiu Sovětského svazu, které se vyznačovaly problematizací dosavadních koncepcí studia diktatur a autoritářských režimů. Nejvýraznější kritici dosavadních koncepcí byli označováni jako revizionisté. Antagonismus autoritářských režimů a liberální demokracie, který významně ovlivňoval interpretace socialistických zemí v padesátých a šedesátých letech, omezoval možnost klást si nové otázky, a tím i prohlubovat poznatky o socialistických vládách. Vzhledem k obtížné dostupnosti relevantních pramenů ze států východního bloku hrozilo, že západní historický výzkum jejich sociálních a politických dějin definitivně ustrne ve stavu, který bude vyhovovat spíše politickým strategiím stávajících elit studené války než zájmu o poznání a porozumění. Právě tato obava byla jedním ze tří motivů ke vzniku tzv. revizionismu v západní sovětologii. Druhým motivem byla změna politického života v anglosaských zemích v šedesátých letech. Nový politický směr, tzv. nová levice, se vyznačoval úsilím o vymanění se ze zažitých společenských norem, schémat a klišé.¹²⁴ Ve světle amerického neúspěchu ve vietnamské válce vytýkala nová levice americkému establishmentu jeho příliš konfrontační politiku vůči Sovětskému svazu. Pro podložení v médiích podávaných negativních stránek sovětského života byly požadovány důkazy a celkově rostla poptávka po politicky neutrálních zprávách o dění v SSSR.¹²⁵ Třetím motivem byl narůstající zájem o sociální dějiny a výzkum každodennosti.

Hlavním cílem revizionistů bylo zapojit do výzkumu sovětských dějin obyvatelstvo jako aktivního hybatele politiky. Koncepty zmíněné v předchozích kapitolách ho buď zcela opomíjely, nebo mu ve struktuře fungování státu přisuzovaly marginální roli. Společnost měla být nyní chápána jako více než jen pasivní objekt, paralyzovaný násilím a manipulovaný propagandou. Dříve předpokládaný rozpor mezi autoritářským vedením a zájmy jednotlivých sociálních skupin začal být zpochybňován, obdobně jako samotný termín „diktatura“ pro období Leninovy vlády a po Stalinově smrti.

¹²⁴ Hnutí nové levice nebylo nikdy oficiálně institucionálně založeno. Jednalo se především o myšlenkový proud, který se prosadil v tzv. „západním světě“ v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století. Hlavním tématem nové levice byl rozchod s většinou dosavadních společenských hodnot a požadavek implementace široké škály právních reforem od občanských práv, práv homosexuálů, feminismu a jiných. Spolky a skupiny nové levice neprojevovaly ve většině případů přílišný zájem spojovat své aktivity s odborovými organizacemi. Viz BARŠA, Pavel, CÍSAŘ, Ondřej, *Levice v postrevoluční době - občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*, Brno, 2004.

¹²⁵ K významu nové levice pro anglo-americké akademické prostředí viz FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Soviet History*, in: *History and Theory*, Vol 46, No 4, Theme Issue 46 *Revision in History*, 2007, s. 77-91, s. 82.

4. 1. Sociální dějiny a dějiny každodennosti

Příchod revizionistů se úzce pojí s nástupem sociálních dějin. Analýza vývoje společnosti, identity a sociálních konfliktů byla přímou výzvou politickým dějinám. Sociologie se jako empirická disciplína zrodila v polovině 19. století a počátkem 20. století se její analýza společnosti promítla i do historických věd. Výrazné dějinné události bylo nyní díky sociologii možno vysvětlit přičiněním i jiných než jen politických faktorů, například urbanizací, vznikem nových společenských tříd, změnou sociálního postavení rodin ve městě a na vesnici apod.¹²⁶

Pro rozvoj sociálních dějin byl rozhodující vliv francouzské školy *Annales*, zejména práce historika Marca Blocha o agrárních dějinách nebo o charakteru středověké feudální společnosti.¹²⁷ Největší rozmach analýzy společnosti přišel po druhé světové válce. Společným předmětem zájmu poválečných sociálních historiků byla otázka proměn sociálních struktur, na jejichž základě chtěli vysvětlit proměny v lidském chování ve 20. století. Mezi dodnes ceněné sociálněhistorické badatele patří například německý historik Jürgen Kocka se svou analýzou německé společnosti v období první světové války, dále britský historik Edward Palmer Thompson, americký historik Barrington Moore a v neposlední řadě Eric Hobsbawm.¹²⁸

Stoupající zájem o sociální dějiny se pochopitelně otiskl ve výzkumu moderních diktatur. Studium každodennosti v diktaturách v první řadě polemizovalo s tezí o jednotvárné a pasivní společnosti a poukazovalo naopak na pluralitu společenských skupin, mezi něž byly teror i výtoky režimu nerovnoměrně distribuovány. Předpokládalo se, že v autoritářské zemi musí existovat minimálně jedna společenská třída, která na dané situaci participuje, aby stát mohl uspokojivě fungovat. Historici se snažili porozumět diktatuře z perspektivy jejího typického občana.

Revizionisté se ve svém vnímání sovětské socialistické vlády inspirovali marxistickými východisky. Jejich pokus odvrátit pozornost od čistě represivních složek socialistických států a důraz na společnost, ideové zdroje a na život různých aktérů v rámci

¹²⁶ PULLMANN, Michal, Společnost, in: STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny – proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha, 2014, s. 121-132, s. 122.

¹²⁷ Například BLOCH, Marc, *Králové divotvůrci - studie o nadpřirozenosti přisuzované královské moci*, zejména ve Francii a Anglii, Praha, 2004 (první vydání 1924). BLOCH, Marc, *Feudální společnost*, Praha, 2010 (první vydání 1939-1940).

¹²⁸ KOCKA, Jürgen, *Klassengesellschaft im Krieg – Deutsche Socialgeschichte 1914-1918*, Göttingen, 1978. THOMPSON, Edward Palmer, *The Making of the English Working Class*, New York, 1963, MOORE, Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy – Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, 1966. HOBBSAWM, Eric, *Labouring Men – studies in the history of labour*, London, 1964.

složité mocenské struktury si pochopitelně vysloužil kritiku ze strany „tradičních“ autorů. Americký historik Richard Pipes například ve svých pamětech na adresu revizionistů napsal: „V šedesátých letech 20. století se v mladší generaci amerických a britských historiků objevil jistý ‚revizionistický‘ trend. Ten měl několik zdrojů inspirace a jedním z nich byla francouzská škola Annales, která odmítala politické dějiny, a místo nich kladla důraz na vysokou a nízkou kulturu, mentalitu a způsob každodenního života. Také ovzduší détente ... přispělo k jeho šíření, protože zobrazovat sovětskou vládu jako totalitní diktaturu zrozenou ze státního převratu zavánělo studenou válkou. Metodicky revizionistická škola vycházela především z Marxe a Engelse a z jejich tvrzení, že rozhodujícími historickými silami jsou ekonomika a třídní vztahy, jež z ní plynou. Všechno ostatní včetně politiky i kultury bylo vykázáno do ‚nadstavby‘.“¹²⁹

Základní premisou, se kterou revizionisté pracovali, bylo zpochybnění sovětské společnosti jako slepý objekt režimní kontroly. Za předpokladu, že teror sám nemůže zajistit jednotu režimu a jeho vnitřní bezpečnost, přisouvali sovětskému establishmentu různou míru lidové podpory. Samotná revoluce roku 1917 představovala téma, na němž revizionisté demonstrovali nový pohled na charakter a ideové zdroje sovětské vlády. Jestliže byla dříve líčena jako mocenský puč skupiny bolševiků usilujících o moc, kladli historici sedmdesátých a osmdesátých let důraz na lidovou podporu revoluce i na její demokratický potenciál.¹³⁰ Rovněž stalinismus přestal být interpretován jako pouhá „revoluce shora“, když někteří autoři zdůraznili roli širších vrstev pro stabilizaci stalinské diktatury.¹³¹ Jiní stalinskou politiku interpretovali spíše jako konzervativní reakci proti neutuchajícím revolučním ambicím než jako revoluci shora.¹³²

4. 2. Revoluce roku 1917

Tradiční interpretace založené na teorii totalitarismu vnímaly ruskou revoluci jako výsledek slabosti společnosti, díky níž se malá leč odhodlaná skupina revolucionářů dokázala

¹²⁹ PIPES, Richard, *Vixi – Paměti nezařaditelného*, Praha, 2005, s. 311-312.

¹³⁰ Lidová podpora revoluce viz SUNY, Ronald Grigor, *Toward a Social History of the October Revolution in American Historical Review*, Vol. 88, Issue 1, 1983, s. 31-52. Demokratický potenciál revoluce viz LEWIN, Moshe, *Lenin's Last Struggle*, New York, 1968. COHEN, Stephen Frand, *Bukharin and the Bolshevik Revolution – a Political Biography 1888-1938*, New York, 1973.

¹³¹ VIOLA, Lynne, *The Best Sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, New York, 1987.

¹³² FITZPATRICK, Sheila (ed.), *Cultural Revolution in Russia 1928-1931*, Bloomington, 1978.

chopit moci. Vůdci bolševiků nejednali v zájmu proletariátu či národa.¹³³ Jediné skutečně progresivní revoluce se v Rusku odehrály před říjnem 1917. Sovětský svaz nepředstavoval typ moderního socialistického státu, ale navracel se k mnohonárodnostnímu imperiálnímu modelu 19. století. Tradicionalisté kladli důraz na náhodu v dějinách a význam politických elit při utváření kolektivních osudů. Nepopírali vliv sociálních faktorů, ale věřili, že politické faktory jsou rozhodující: „Analýza revoluce nemůže být nikdy založena pouze na politice, ale politické faktory jsou rozhodující.“¹³⁴ Jednalo se předně o analýzy politických osobností a strany bolševiků, přičemž říjnová revoluce a z ní plynoucí důsledky byly hodnoceny principiálně negativně.

Pro revizionisty byl charakteristický „pozitivnější“ vztah k SSSR, sovětský projekt považovali za historicky progresivní a hledali sociální příčiny revoluce. Za jakýsi počátek revizionistické „školy“ můžeme označit studii amerického historika Leopolda Haimsona *The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917*, který označil říjnovou revoluci za autentickou, tedy svržení vlády davem, vyvolanou „třídní polarizací“ mezi dělníky a zaměstnavateli.¹³⁵ K socialistické revoluci se podle Haimsona schylovalo již před válkou. Ve zlatých dolech na řece Leně došlo kvůli špatným pracovním podmínkám na jaře roku 1912 ke stávkám horníků, následně potlačenou střelbou bezpečnostních složek. Zprávy v novinách hovořící o téměř třech stovkách zabitých horníků vyprovokovaly největší dělnické protesty od revoluce roku 1905. Haimson vycházel z oficiální statistiky carského ministerstva obchodu a průmyslu, z níž vyplývá, že počet dělnických stávek vzrostl roku 1912 oproti předchozímu téměř pětkrát a v následujících dvou letech nárůst pokračoval.¹³⁶ Předválečná léta 1912-1914 označuje Haimson za dobu mobilizace ruského dělnického hnutí a nárůstu popularity i vlivu bolševiků. V srpnu 1913 například bolševici vystřídali menševiky ve vedení Svazu ocelářů,

¹³³ ULAM, Adam, *The Face of the Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Massachusetts, 1963. SCHAPIRO, Leonard, *The Communist Party of the Soviet Union*, New York, 1960. WOLFE, Bertram David, *Communist Totalitarianism – Keys to Soviet System*, New York, 1961.

¹³⁴ LAQUEUR, Walter, *Fate of the Revolution – Interpretation of Soviet History from 1917 to the Present*, New York, 1987, s. 220.

¹³⁵ HAIMSON, Leopold, *The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917*, in: *Slavic Review*, XXIII, 1964, s. 619-642. K vlivu této studie na anglo-americkou historii ruské revoluce viz VYDRA, Zdeněk, Richard Pipes a interpretace ruské revoluce, in: VLČEK, Radomír, HANUŠ, Jiří (eds.), *Interpretace Ruské revoluce 1917*, Brno, 2008, s. 88-101, s. 91-92.

¹³⁶ Roku 1911 došlo v Rusku k 466 stávkám. Roku 1912 již ke 2 032, roku 1913 ke 2 404 a roku 1914 k 3 534 stávkám, in: HAIMSON, Leopold, *The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917*, in: *Slavic Review*, XXIII, 1964, s. 619-642, s. 627. Tatáž statistika uvádí, že zhruba polovina stávek byla politického rázu, druhá polovina měla ekonomické požadavky, jako výše platu či délka pracovní doby. Určit však rozdíl mezi politickou a ekonomickou stávkou je problematický, neboť za politickou byla úřady stávka označena podle toho, zda došlo ke srážce mezi stávkujícími a bezpečnostními jednotkami. Tamtéž, s. 628.

nejsilnějším dělnickém svazu v Petrohradu, v červenci 1914 ve vedení Svazu tiskařů a jiných.¹³⁷

Důvody, proč v Rusku nedošlo k revoluci již před válkou, uvádí Haimson celkem tři. Zaprvé, neschopnost, slabost a nepřipravenost bolševiků zorganizovat vskutku masové dělnické povstání v celé zemi, zadruhé, neochota ostatních částí společnosti se k možnému svržení vlády připojit, zatřetí, efektivní schopnost samoděržaví bránit sebe samo, například důsledným postihem revolučních aktivit: „... prvních osmnáct měsíců války ... zastihlo bolševickou stranu téměř v rozkladu z důvodů opakovaných vln zatýkání jejich členů a odlivu dalších z důvodu vojenských odvodů.“^{138,139}

Haimson Velkou válku vnímá ve vztahu k ruské revoluci jakou dvousečnou. Na jedné straně na čas ochromila revoluční síly v zemi, na druhé straně urychlila proces radikalizace společnosti: „Válečná léta nevytvořila, ale podstatně urychlila, ... procesy polarizace, které v Rusku probíhaly v předvečer války.“¹⁴⁰ Z násilného charakteru revolucí roku 1917 Haimson přímo obvinil ruskou inteligenci. V případě revoluce roku 1905 vyzdvihl ducha pospolitosti, většina sociálních tříd opomenula jednotlivé protichůdné zájmy a dokázala se sjednotit pod jedním záměrem, demontáží stávajícího politického stavu.¹⁴¹ Inteligence, jmenovitě vůdci politické opozice, nedokázali výsledek říjnového manifestu přetavit ve vskutku fungující konstituční monarchii, kde by byla práva všech sociálních tříd náležitě zastoupena. Výsledek revoluce 1905 uspokojil pouze omezenou část spektra ruské společnosti. Aspirace a požadavky dělnické třídy nebyly naplněny a následný sociální a politický vývoj událostí urychlený první světovou válkou zapříčinil takovou míru radikalizace, kterou poměry nastalé po únoru roku 1917 nemohly upokojit.¹⁴²

Haimsonův výklad byl v přímém rozporu s dosavadním přístupem, který říjnovou revoluci nespatořoval jako „historicky nevyhnutelnou“: „V únoru 1917 Rusko zažilo skutečnou revoluci, v níž spontánně propuknuvší nepokoje svrhly carský režim, a nová Prozatímní vláda si bezprostředně získala celostátní uznání. V říjnu 1917 nic z toho nebyla pravda. Události, jež vedly k svržení Prozatímní vlády, nebyly spontánní, ale plánované a byly pevně

¹³⁷ Tamtéž, s. 630-631.

¹³⁸ Cit. HAIMSON, Leopold, *The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917*, in: *Slavic Review*, XXIV, 1965, s. 1-22, s. 18.

¹³⁹ HAIMSON, Leopold, *The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917*, in: *Slavic Review*, XXIV, 1965, s. 1-22, s. 1-2.

¹⁴⁰ Haimson hovoří o několika procesech vzájemné polarizace. Mezi dělnictvem a privilegovanou třídou, primárně úřednictvem, dále mezi carským režimem a dělnictvem a zejména během války mezi privilegovanými a panovníkem. Tamtéž, s. 17.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 21-22.

¹⁴² Tamtéž.

zorganizovaným spiknutím. ... Říjen byl klasický puč, získání moci nepatrnou menšinou, provedený s ohledem na demokratické zvyklosti doby se zdáním masové účasti, ale bez ní,“ napsal Richard Pipes v době krize Sovětského svazu následované jeho rozpadem.¹⁴³ Konzervativní historici, jako Richard Pipes nebo Martin Malia, považovali říjnovou revoluci od počátku za nelegitimní čin.

Revizionismus nebyl nikdy jasně definovanou školou nebo hnutím, lze jej však rozdělit do dvou skupin. První revizionismus, jehož charakter jsme již naznačili stručným rozbohem Haimsonovy studie, se zaměřoval na problematiku revolucí roku 1917 a Leninovy vlády. Mezi zástupce a zároveň přední představitele tzv. prvního revizionismu patří americký historik ruského původu Alexander Rabinowitch, autor monografií zaměřených primárně na události roku 1917 a zejména samotnou stranu bolševiků.¹⁴⁴

Strana bolševiků byla až do Rabinowitchova díla *Prelude to Revolution – The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising* popisována jako unifikovaná jednomyslná politická strana vedená osobou Lenina, který ji po návratu z emigrace do Ruska směřoval k násilnému převzetí moci.^{145,146} Rabinowitch napsal, že ačkoli bolševická strana adoptovala Leninovu politiku nulové tolerance vůči Prozatímní vládě, jeho taktické názory byly odlišné od umírněných i radikálních bolševiků. Umírnění i radikálové byli ustavičně přesvědčeni o možnosti prosadit své představy bez kompromisu s ostatními frakcemi. Taková situace pochopitelně vyústila v mnoho případů nepřátelství mezi samotnými bolševiky, ve kterých často musel sám Lenin působit jako arbitr či spíše jako vyjednávač. Bojovná rétorika horkokrevných vojáků a dělníků z nižších pater strany sice přinesla bolševikům nové preference u nespokojených, na druhé straně je vystavila kritice a represím shora. Od

¹⁴³ PIPES, Richard, *The Russian Revolution*, New York, 1990, s. 385. Ze starších prací například DANIELS, Robert V., *Red October – The Bolshevik Revolution of 1917*, New York, 1967.

¹⁴⁴ Rabinowitchův otec, Eugene Rabinowitch, prchl počátkem roku 1918 z Petrohradu. V předvečer druhé světové války emigroval s rodinou do USA. Rabinowitchova rodina se usadila v jižním Vermontu, v nedalekém sousedství prominentního historika ruských dějin Michaela Karpoviče, a udržovala časté styky s ostatními členy ruské emigrace usazené ve Spojených státech, například Alexandrem Kerenským, Vladimírem Nabokovem, Borisem Nikolajevským a dalšími. Podle samotného Alexandera Rabinowitche mělo toto prostředí silný vliv na jeho rozhodnutí věnovat se studiu dějin ruské revoluce. MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J., *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, in: MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J. (eds.), *Russia's Century of Revolutions – Parties, People, Places. Studies Presented in Honor of Alexander Rabinowitch*, Bloomington, 2012, 1-15, s. 2.

¹⁴⁵ RABINOWITCH, Alexander, *Prelude to Revolution – The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising*, Bloomington, 1968.

¹⁴⁶ K interpretacím bolševické strany před říjnem 1917 viz MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J., *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, in: MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J. (eds.), *Russia's Century of Revolutions – Parties, People, Places. Studies Presented in Honor of Alexander Rabinowitch*, Bloomington, 2012, s. 1-15, s. 3. VYDRA, Zbyněk, *Richard Pipes a interpretace ruské revoluce*, in: VLČEK, Radomír, HANUŠ, Jiří (eds.), *Interpretace Ruské revoluce 1917*, Brno, 2008, s. 88-101, s. 96.

myšlenky svolat na 10. června demonstraci proti Prozatímní vládě nakonec bolševici upustili díky odmítavé rezoluci Všeruského sjezdu sovětů. Všeruský sjezd sovětů, tou dobou ovládaný stranou eserů, ve své rezoluci vystoupil nepřátelsky proti straně bolševiků, jako entitě vyvolávající pouze nepokoje a rozvrat, bez jasně konstruktivní vize do budoucnosti. Sjezd pak zorganizoval na den 18. června svou vlastní demonstraci. Toho dne se sešlo na 400 000 dělníků a vojáků s hesly: „Pryč s deseti kapitalistickými ministry!“ - „Všechnu moc sovětům!“. Jednalo se o hesla v obecném vnímání tehdejšího Petrohradu spojovaná spíše s bolševiky než s esery.¹⁴⁷

Rabinowitch demonstraci 18. června ve své knize vnímá jako veliké morální vítězství bolševiků. V průběhu června stupňovali bolševici agitaci proti vládě a ostatním politickým silám. Hlavním tématem byl okamžitý mír. Dne 4. července 1917 vypukla v Petrohradě rozsáhlá vojenská demonstrace za účasti dělnictva. Na několik dní se město ponořilo do chaosu, kdy i ostatní radikální skupiny, zejména námořníci z Kronštadu, hrozily vojenským svržením Prozatímní vlády a předání moci do rukou sovětu. Zdálo se, že jsou bolševici na dosah moci, neboť zástupci vojáků se dostavili na ústředí strany s požadavkem jejich participace na demonstraci, Prozatímní vláda a Všeruský výkonný výbor sovětů odpověděl silnou a účinnou protikampaní, zobrazující bolševiky jako stranu vystupující proti autoritě zemských sovětů za peníze Ústředních mocností, což bylo přijímáno ruskou veřejností velmi negativně. Lenin neměl jinou možnost než trvat na stažení bolševiků z červencové demonstrace, kterou sám opožděně a neochotně akceptoval: „Zdá se, že Lenin upřímně usiloval o zbrzdění červencového povstání v Petrohradě, dokud nebude možné ho efektivně podpořit povstáním v ostatních částech země.“¹⁴⁸ Nad samotnou existencí bolševické strany se nyní začal vznášet otazník. Prozatímní vláda uvěznila mnoho předních bolševiků a zakázala vydávání bolševických novin. Aby unikl zatčení, prchl Lenin do Finska, čímž jen podpořil zvěsti o sobě samém jako německém agentovi.

Přelomové bylo celkové vyznění Rabinowitchovy knihy, že bolševická strana nebyla skupinou dobře organizovaných spiklenců pod myšlenkově jednotným vedením. Své závěry podpořil další studií *The Bolsheviks Come to Power – The Revolution of 1917 in Petrograd*, vydanou roku 1976.¹⁴⁹ V ní poukázal na vnitřní rozpory v bolševické straně týkající se charakteru cesty k politické moci a rozporoval jejich domnělou či předpokládanou soudržnost a bezmeznou oddanost jediné autoritě, tj. Leninovi: „Bolševici byli nepochybně více

¹⁴⁷ MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J., Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution, s. 5.

¹⁴⁸ RABINOWITCH, Alexander, Prelude to Revolution, druhé vydání, 1991, s. 234.

¹⁴⁹ RABINOWITCH, Alexander, The Bolsheviks Come to Power – The Revolution of 1917 in Petrograd, New York, 1976.

unifikovaní než jejich hlavní političtí rivalové. To bylo jistě klíčovým faktorem jejich efektivity. Můj výzkum nicméně ukazuje, že relativní flexibilita strany, stejně jako její odezva vůči náladám lidu, měla přinejmenším stejnou zásluhu na bolševickém vítězství...“¹⁵⁰ Největší zásluhu na znovuzískání popularity bolševiků po červencových nepokojích měli paradoxně umírnění socialisté, kteří nedokázali rozpoznat vysokou úroveň lidového rozhořčení z hrozícího hospodářského kolapsu a pokračující války: „... umírnění socialisté ... hráli přímo do Leninových rukou, dláždili cestu režimu, o kterém se veřejně ještě vůbec neuvažovalo – čistě bolševickému režimu.“¹⁵¹ Říjnovou revoluci podle Rabinowitche umožnilo spojení dělníků, vojáků a radikálních socialistických stran, mezi kterými bolševici ztělesňovali nejvyšší autoritu, a konsensus této pestré „koalice“, že situace přestala být únosnou a je nutno Prozatímní vládu, respektive Kerenského Direktorium, svrhnout.¹⁵² Nejednalo se tedy o konspiraci ani o puč.

V sedmdesátých letech 20. století již nebylo pro západní historiky nemožné navštěvovat sovětské archivy, i když se jednalo o velmi komplikovaný a složitý proces bez zaručeného výsledku.¹⁵³ Podle Rabinowitchových žáků, historiků Michaela S. Melancona a Donalda J. Raleigha, byl již v době práce na *The Bolsheviks Come to Power* Alexander Rabinowitch věhlasným historikem i v Sovětském svazu a byl zde na rozdíl od svých tradicionalistických kolegů vnímán kladně.¹⁵⁴ Rabinowitch však buď nevyužil možnost studia v SSSR, nebo mu tato možnost byla odepřena. *The Bolsheviks Come to Power* neobsahuje jediný odkaz na sovětské archiválie. Primárně čerpal z vydaných materiálů, včetně prací prominentních sovětských historiků, kteří během dvacátých let a v post-stalinské éře publikovali empiricky velmi bohaté monografie.

Kniha si vysloužila nemálo pozitivních i negativních ohlasů. Například politolog Stephen Cohen ocenil *The Bolsheviks Come to Power* jako „revizionistický koncept ve své nejlepší a nejčistší podobě“.¹⁵⁵ Historik Ronald Grigor Suny ve studii historiografie ruské revoluce označil tuto knihu za velmi zdařilý útok na klíše o bolševickém spiknutí a

¹⁵⁰ Tamtéž, xxi.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 294.

¹⁵² Tamtéž.

¹⁵³ FITZPATRICK, Sheila, Revisionism in Retrospect – A Personal View, in: *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704, s. 698, 701-703.

¹⁵⁴ MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J., Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution, in: MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J. (eds.), *Russia's Century of Revolutions – Parties, People, Places. Studies Presented in Honor of Alexander Rabinowitch*, Bloomington, 2012, 1-15, s. 8-9.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 7.

konspiraci.¹⁵⁶ Tradicionalista Richard Pipes poněkud opovržlivě ve své článku *1917 and the Revisionists* napsal: „Rabinowitch tvrdí, že události vedoucí k říjnu byly výsledkem tlaku zdola... na rozdíl od tvrzení tradičních historiků, že bolševici manipulovali masy, byli spíše naopak oni (bolševici) manipulováni lidem. Nepokoje července 1917 ... jsou vykresleny jako spontánní exploze lidové zuřivosti, které se bolševici snažili zabránit – v SSSR oficiální výklad revoluce vyslovený samotným Stalinem.“¹⁵⁷ Připomenutí Stalina a sovětského dogmatického výkladu ruských dějin roku 1917 je výmluvné. Demonstruje určitý druh opovržení, který tradicionalisté k revizionistům chovali. Český historik Zdeněk Vydra shrnuje celkovou myšlenku Rabinowitchova díla: „... bolševická strana v roce 1917 byla nedisciplinovaná, různorodá, a tudíž v zásadě demokratická.“¹⁵⁸

Rabinowitch měl pochopitelně v úmyslu chronologicky nadále rozšiřovat svůj výzkum bolševické strany a ruské revoluce. Cílem jeho nové práce měla být odpověď na otázku, proč z bolševické revoluce vzešel autoritářský stát. V Gorbačovově éře došlo k výraznému posunu v dostupnosti sovětských archivů, což vydání nové knihy paradoxně ještě více oddálilo, na druhé straně též umožnilo postavit výzkum na solidních empirických pramenných základech. Rozpad Sovětského svazu byl v tomto ohledu ještě větším požehnáním a zároveň ještě větším zdržením. Rabinowitch prozkoumal na 125 archivních fondů, od Státního archivu Ruské federace, Ruského státního archivu sociálních a politických dějin, Státního ústředního archivu historicko-politických dokumentů v Petrohradě, Ruského státního námořního archivu, a mnoha dalších. Svůj vlastní dojem vyjádřil později následovně: „Zjistil jsem, že bolševici se dostali k moci ... bez jasného plánu, jak vládnout ... můj původní název pro výslednou knihu byl *Price of Survival* (Cena přežití)“¹⁵⁹ Kniha byla vydána až roku 2007 a analyzuje formování bolševického režimu v časovém rozmezí od říjnové revoluce 1917 do jejího prvního výročí v roce 1918.¹⁶⁰ Vyobrazuje konflikt, který zuřil v řadách establishmentu revoluční vlády, kontroverzi vzbuzující ponižující Brest-litevský mír na jaře 1918, deziluze ze spojenectví bolševiků s levými esery, debaty nad významem a smyslem Rudého teroru, a první výročí revoluce. Celkově shrnuto, bolševický stát se stal autoritářským a centralizovaným, jako reakce na nepříznivé okolnosti a následky rozhodnutí udržet se u moci

¹⁵⁶ SUNY, Ronald G., *Toward a Social History of the October Revolution*, in: *American Historical Review* 88, no. 1, 1983, s. 31-52, s. 41.

¹⁵⁷ PIPES, Richard, *1917 and the Revisionists*, in: *The National Interest*, no. 31, Spring, 1993, s. 68-79, s. 72-73.

¹⁵⁸ VYDRA, Zbyněk, *Richard Pipes a interpretace ruské revoluce – příklad pojetí americké historiografie*, in: VLČEK, Radomír, HANUŠ, Jiří (eds.), *Interpretace Ruské revoluce 1917*, Brno, 2008, s. 88-101, s. 92.

¹⁵⁹ RABINOWITCH, Alexander, *Reflections on the Bolsheviks*, <https://www.wsws.org/en/articles/2010/12/rabi-d02.html>, staženo dne 25. července 2017.

¹⁶⁰ RABINOWITCH, Alexander, *The Bolsheviks in Power – The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, Indiana, 2007.

za každou cenu. Autoritativní forma vlády nebyla výsledkem přání bolševiků, ale nutností. Odtud plyne původní Rabinowitchův pracovní název „Cena přežití“: „Bolševici se museli změnit z rebelů na vládcy,“ pro charakter vznikajícího sovětského režimu byla nejdůležitější, „realita, které bolševici čelili v jejich často zdánlivě marném boji o přežití.“¹⁶¹

The Bolsheviks in Power představuje nejkomplexnější studii prvního roku sovětské vlády.¹⁶² Toto tvrzení, vyslovené Rabinowitchovými žáky, se zdá být až příliš kategorické, ale skutečností zůstává, že kniha vlastně nemá vážného konkurenta či vyzyvatele. Historik Rex A. Wade například napsal: „... tato mistrovská kniha ... na téma prvního roku bolševického režimu zaplnila zející díru v dějinách ruské revoluce a Sovětského svazu ... ohromující je rozsah prozkoumaného materiálu. Kniha zodpovídá klíčové otázky vzniku bolševického státu a měla by být povinnou četbou pro všechny, kdo se zajímají o ruskou revoluci.“¹⁶³ Sociální historik Gerald Surh nazval *The Bolsheviks in Power* prací nevídané úrovně, která zvedla standard tak jako žádná z žánru politických dějin: „Je to historie plná hrdinů, hlupáků a fanatiků, napsaná střízlivě a bez předsudků, psaná s láskou, přes dvě dekády práce, práce zkušeného a oddaného mistra svého oboru.“¹⁶⁴ Knihami *Prelude to Revolution* a *The Bolsheviks Come to Power* inspiroval Alexander Rabinowitch celou řadu podobně orientovaných studií.¹⁶⁵

Pro první revizionisty bylo charakteristické oddělování Lenina od Stalina. Stalinovu revoluci shora (*from above*), v podobě prvního pětiletého plánu zakončenou moskevskými procesy z konce třicátých let, považovali za narušení přirozeného sledu porevolučních událostí: „Klíčovou otázkou ... byla otázka kontinuity mezi Leninovým a Stalinovým režimem. Byl stalinismus součástí marxismu, leninismu, nebo existovaly pro bolševiky nějaké alternativy? Stephen Cohen byl ... jedním z předních oponentů úvah o stalinismu jako nevyhnutelném důsledku leninismu.“¹⁶⁶ Měl svoje kořeny v předcházejících událostech, ale stalinismus byl kvalitativně odlišný od čehokoli, co mu předcházelo i co po něm

¹⁶¹ RABINOWITCH, Alexander, *The Bolsheviks in Power*, s. 390.

¹⁶² MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J., *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, s. 10.

¹⁶³ WADE, Rex A., Review, in: *The American Historical Review*, Vol. 113, no. 3, 2008, s. 944-945.

¹⁶⁴ SURH, Gerald, Review, in: *Slavic Review*, Vol. 69, no. 1, 2010, s. 252-253.

¹⁶⁵ KOENKER, Diane P., *Moscow Workers and the 1917 Revolution*, Princeton, 1981. KOENKER, Diane P., ROSENBERG, William G., *Strikes and Revolution in Russia 1917*, Princeton, 1989. MANDEL, David, *The Petrograd Workers and the Fall of the Old Regime – From the February Revolution to the July Days 1917*, New York, 1983. MANDEL, David, *The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power*, New York, 1984. SMITH, Steve, *Red Petrograd – Revolution in the Factories 1917-1918*, Cambridge, 1983. SUNY, Ronald Grigor, *The Baku Commune 1917-1918*, Princeton, 1972.

¹⁶⁶ Suny též uvádí Roberta C. Tuckera a Moshe Lewina, in: SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century – How the „West“ wrote its history of the USSR*, in: *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64, s. 50.

následovalo.¹⁶⁷ Zmíněný Stephen Frand Cohen je politolog a historik, jehož přínos leží nejen ve studiu revoluce 1917, ale předně v sovětských dvacátých letech a politice NEPu. Svůj výzkum porevolučního sovětského vývoje demonstroval v knize *Bukharin and the Bolshevik Revolution – A Political Biography 1888-1938*.¹⁶⁸

Cohen se v pojetí sovětského Ruska dvacátých let shoduje s Rabinowitchem a autoritativní charakter sovětského státu připsal násilným okolnostem jeho vzniku: „Od roku 1918 do konce občanské války v roce 1921 byli bolševici vázáni v zoufalém boji proti anti-revolučním a zahraničním armádám ... Důsledek této nelehké zkušenosti na stranu a politický systém, který pod jejím vedením vznikl, můžeme jen stěží podceňovat...“ Aby si bolševici uchovali moc, přistoupili k „militarizaci sovětského politického života,“ která i po skončení občanské války neskončila.¹⁶⁹ Stejně důležitá byla i bolševická ambice transformovat sovětskou společnost podle socialistických představ, k čemuž byla zapotřebí autoritativní a akceschopná politická moc shora.¹⁷⁰ Bucharina představuje jako typický příklad politika a intelektuála usilujícího o zachování odkazu revoluce, jednoho z prvních bolševických revolucionářů, s ambicí vytvořit rovnostářský „tržní socialismus“ (*market socialism*), jehož nejbližší sovětskou verzí byla vlna zákonů z let 1922 a 1923, označovaných souhrnně jako Nová politika (NEP). Cohen neocenuje pouze ekonomické úspěchy NEPu a uklidnění společnosti rozbouřené revolucí, ale vyzdvihuje zejména pluralitu společnosti: „Výraznou vlastností NEPu, sovětských dvacátých let, byla existence sociálního pluralismu v rámci autoritářského rámce vlády jedné strany. ... Stejně jako jiné velké revoluce, Stalinova revoluce smetla starý řád a nahradila ho novým, radikálně odlišným druhem společnosti. ... starým řádem byla společnost založená na politice NEPu, sama o sobě produkt velké revoluce.“¹⁷¹

Bucharin byl vrchním členem rané sovětské nomenklatury, členem politbyra do roku 1929, editor bolševických novin Pravda, a téměř celá dvacátá léta vrchním teoretikem sovětského komunismu stejně jakou předsedou Komunistické internacionály 1926-1929: „Potřeba důkladného studia osobnosti Bucharina je zjevná ... neboť jeho role otce ‚zakladatele‘ (*founding father*) je sovětskou historiografií silně upozaděována, někdy je vzpomínán pouze jako autor několika kdysi slavných komunistických příruček a jako vrchní

¹⁶⁷ Tamtéž.

¹⁶⁸ COHEN, Stephen Frand, *Bukharin and the Bolshevik Revolution – A Political Biography 1888-1938*, New York, 1975.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 60.

¹⁷⁰ Tamtéž.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 270.

obžalovaný a oběť moskevských procesů roku 1938.¹⁷² Bucharin symbolizoval bolševickou opozici ve třicátých letech, ztělesňoval skutečný bolševismus stojící proti Stalinovým diktátorským ambicím.¹⁷³ Na jeho případu hodlal Cohen dokázat, že stalinismus nebyl nevyhnutelným vyústěním revoluce.

Bucharinova přesvědčení o správnosti NEPu nebylo okamžité. Politicky stál v levém spektru bolševiků. Události z počátku dvacátých let, zkušenost s válečným komunismem a rolnickým povstáním, a Leninova stanoviska ho velmi ovlivnily v jeho změně názoru na zavedení omezeného tržního hospodářství. NEP spočíval na sociální rovnováze. To neznamenal absenci boje či soutěže. Státní sektor se měl postupně rozšiřovat na úkor „nepmanů“ skrze hospodářskou soutěž, kdy stát nenásilně vytlačí soukromý sektor z jednotlivých hospodářských odvětví. Důraz na hospodářskou soutěž, nikoli na policejní akce, byl klíčovým. Bucharin podporoval Stalina proti Trockému, jehož revoluční postoje se mu zdáli škodlivé pro stát. Hlavním rozdílem mezi Stalinem a Bucharinem byla absolutně odlišná představa o tom, jakou podobu by sovětská společnost měla mít a primárně jakým způsobem by toho mělo být dosaženo. Stalin upřednostňoval společenskou hierarchii, disciplínu, osobní despotii a měl odvahu k užití bezcitných metod válečného komunismu, zejména proti rolnictvu a proti odlišně smýšlejícím členům strany. Mnoho bolševiků bylo podle Cohena zděšeno Stalinovou politikou a bylo spolu s Bucharinem popraveno. Proč Bucharin nerozpoznal mnohem dříve ambice svého spojence z dvacátých let? Pravděpodobně byl mnohem více intelektuálně založen na úkor politického instinktu a v dynamicky se rozvíjející mocenské partii ve vedení strany se orientoval těžkopádně a déle než ostatní. Pět měsíců po Bucharinově popravě byla vydána nová historie bolševické strany, která „znázorňovala sovětský vývoj od roku 1917 jako souboj správných hodnot, ztělesněných Stalinem, s ‚gangem Bucharina a Trockého...‘ ... až do Stalinovy smrti roku 1953, byla sovětská společnost umlčena prostřednictvím teroru.“¹⁷⁴ Roku 1962 byla obvinění proti Bucharinovi a dalším anulována. S nástupem Leonida Iljiče Brežněva nastal konec vyrovnávání se sovětského establishmentu se svou minulostí. Úspěchy Stalinovy vlády byly opět oslavovány, například první pětiletý plán nebo vítězství ve druhé světové válce, o negativních stránkách se nehovořilo. Otázka úplné Bucharinovy rehabilitace byla zamítnuta.¹⁷⁵

¹⁷² Tamtéž.

¹⁷³ Tamtéž, s. xiv.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 382.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 383-384.

Existovala tedy životaschopná alternativa pro stalinismus? Cohen v závěru zdůrazňuje, že Bucharinovy představy o „tržním socialismu“, zahrnuté v politice NEPu, byly v druhé polovině 20. století mnoha zeměmi východní Evropy i Sovětským svazem omezeně ožívány, ovšem bez odkazů na Bucharina, například: „Chruščovo vedení samo zapudilo Stalinovy teze o třídním boji a adoptovalo variantu Bucharinova pohledu o mírovém vývoji sovětské společnosti, která by měla ‚dospět‘ (*grow into*) ke komunismu.“¹⁷⁶ Podle Cohena byl Bucharinův program relevantním pokračovatelem Leninova programu a jednalo se tedy o alternativu k možnému sovětskému vývoji. Stalinova osobní diktatura byla nelegitimní, protože „zradila revoluci“.

U prvních revizionistů je patrná (pravděpodobně neúmyslná) analogie s Trockým.¹⁷⁷ Jeho pohled na Stalinův režim byl do jisté míry „totalitaristický“, srovnatelný s nejvíce tradicionalistickými autory, například Leonardem Schapirem nebo Martinem Maliou. Na rozdíl od nich však Trocký nepovažoval, přinejmenším oficiálně, ruskou revoluci za teroristický čin a nevinil marxismus-leninismus ze stalinismu. Není možné určit, do jaké míry Trocký inspiroval první revizionisty. Podle historičky Sheily Fitzpatrickové inspiroval Stephen Cohen a ostatní ruský disident Roy Alexandrovič Medveděv a jeho kniha *Let History Judge – The Origins and Consequences of Stalinism*, vydaná poprvé v anglickém překladu v roce 1971.¹⁷⁸ Medveděv knihu napsal ještě v Sovětském svazu, oceňuje v ní destalinizaci, jako návrat k leninským praktikám, demokratickým prvkům v rámci diktatury proletariátu.¹⁷⁹

Pozitivní vztah k říjnové revoluci, éře NEPu a obviňování Stalina ze „zrady revoluce“ je charakteristické pro první skupinu revizionistů. Druhá skupina revizionistů však taktéž měla přinejmenším jeden společný prvek z Trockého, který označil ve Stalinově Rusku sociální třídu byrokratů, manažerů na nižších i vyšších postech jako skupinu podporující diktátora a mající aktivní zájem i přičinění na jeho politice. Nejen hledání lidové podpory Stalinova režimu bylo jedním z klíčových témat další revizionistické vlny.

¹⁷⁶ Tamtéž, 384.

¹⁷⁷ TROCKÝ, Lev Davidovič, Zrazená revoluce – Co jest SSSR a kam spěje?, Brno, 1995, poprvé v českém překladu, Praha, 1937.

¹⁷⁸ FITZPATRICK, Sheila, Revisionism in Soviet History, in: History and Theory, Vol. 46, No. 4, 2007, s. 77-91, s. 82.

¹⁷⁹ MEDVEDEV, Roy Alexander, Let History Judge – The Origins and Consequences of Stalinism, New York, 1971.

4. 3. Sociální mobilita a kulturní revoluce stalinismu

Zpočátku je nezbytné vymezit samotný termín *stalinismus*. V Sovětském svazu nebyl pojem stalinismus oficiálně užíván. Režim sám sebe deklaroval jako socialistický stát založený na ideologii marxismu-leninismu s vládou komunistické strany bolševiků. Obyvatelé Stalinova Ruska užívali termíny stalinismus a stalinisté k označení sebe samotných a svých budovatelských úspěchů, nikdy jako náhrady za leninismus a bolševismus. Byli to především odpůrci Stalinova vedení a politiky (ruští exulanti, někteří západní badatelé a novináři), kdo sarkasticky hovořili o Sovětském svazu třicátých let jako o stalinistické zemi, aby odlišili Stalinovu vládu, kterou odmítali, od odkazu Lenina a říjnové revoluce.¹⁸⁰ Termín stalinismus se však v západní, nejen anglosaské, sovětologii stal široce užívaným nikoli jako výraz diskontinuity, nýbrž celé Stalinovy vlády. Americký historik Stephen Kotkin považuje stalinismus v dějinách lidstva jako nový druh lidské civilizace: „Stalinismus označoval příchod specifické socialistické civilizace založené na odmítnutí kapitalismu...“ (stalinismus) sám sebe považoval za pokračovatele říjnové revoluce a dědice Leninova odkazu a dokázal se tak úspěšně prezentovat, „... tvrdit, že nebylo nic jako stalinský bolševismus, znamená popřít identitu milionů lidí.“¹⁸¹

Jedná se tedy o typ politické ideologie, formu autoritativní vlády nebo přímo diktaturu? Odpověď nemůže být jednoznačná. Stalinismem můžeme nazývat ideologii, formu vlády, modernizační proces i společenský fenomén, přičemž jedno doplňuje ostatní, což bylo společným předpokladem „druhých“ revizionistů. Tímto se navraceli zpět k Arendtové a její atomizaci společnosti, neboť stalinismus prostupoval celou sovětskou společnost. Závěry, které revizionisté vyvozovali, se nicméně od Arendtové lišily. Pro druhou vlnu revizionistů byl stalinismus ve většině ohledů naplněním leninismu, první pětiletý plán měl demokratické kořeny, součástí Stalinovy revoluce byla sociální mobilita, kulturní revoluce vycházela z revolučních principů a vyzdvihla příslušníky dělnické třídy do pozice elity.

Kulturní revoluce a sociální mobilita byly ústředním tématem práce historičky australského původu Sheily Fitzpatrickové, často zmiňované jako exemplární příklad „druhého“ revizionismu.¹⁸² Po studiích v rodném Melbourne obdržela roku 1969

¹⁸⁰ KOTKIN, Stephen K., *Magnetic Mountain – Stalinism as Civilization*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1997, s. 6, pozn. 25.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 2.

¹⁸² BUBEN, Radek, PULLMANN, Michal, SPURNÝ, Matěj, RŮŽIČKA, Jiří, *Diktatura a autoritářské režimy*, in: STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny – proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha, 2014, s. 281-307. VYDRA, Zdeněk, Richard Pipes a interpretace ruské revoluce, in: VLČEK, Radomír, HANUŠ, Jiří (eds.), *Interpretace Ruské revoluce 1917*, Brno, 2008, s. 88-101. SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet*

Fitzpatricková doktorát na Oxfordské univerzitě. Ve své dizertační práci *The Commissariat of Education under Lunacharsky 1917-1921* analyzovala okolnosti vzniku Lidového komisariátu pro vzdělání (*Narkompros*), formování jeho politiky a její následnou implementaci. Sekundárním cílem analýzy bylo na jedné straně určení prostředků, jakými si sovětský režim vytvářel novou generaci inteligence a zároveň navazoval vztahy s její starší generací, na druhé straně dokázat mnohokolejnost sovětské správy a rozporovat tak teze o centrálně řízeném státu. Knižně vyšla její dizertace roku 1970.¹⁸³

Interakce *Narkomprosu* s jeho nadřízenými orgány (předně *Sovnarkom* a *Politbyro*) byla velmi mírná, úřad požíval značnou míru autonomie. Jeho vliv v sovětském Rusku byl však taktéž velmi mírný přestože, byl oficiálně nejvyšší státní autoritou ve sféře vzdělávání a umění. Na vině byla slabá finanční pozice úřadu i marginální politický vliv. Nikdo z vůdců komisariátu, Anatolij Lunačarsky, Michail Pokrovsky, Naděžda Krupská a později Jevgraf Litkens, nezastával významnou pozici ve straně.

Narkompros byl předně ministerstvem osvěty. Jeho vzdělávací politika byla postavena na ideových základech marxismu-leninismu. Vykonávání jeho vzdělávací politiky bylo obtížné, v první řadě kvůli ignorování *Narkomprosu* ze strany lokálních institucí, které často z pragmatických i existenčních důvodů dávaly přednost orgánům bolševické strany před státním aparátem.

Ve sféře literatury, umění a univerzit působil *Narkompros*, jmenovitě pak samotný Lunačarsky, jako prostředník mezi vládou a inteligencí, což byl velmi nevděčný a obtížný úkol. Strana i vláda v tomto ohledu Lunačarského vystavovaly permanentní kritice za příliš smířlivý postoj k inteligenci. Lunačarskému se i přes nepřátelství univerzit, svazu učitelů a svazu umělců podařilo vybudovat fungující komunikační kanály mezi nimi a vládním aparátem, což považoval za svůj prvořadý osobní úkol. Lunačarsky si přál, aby sféra umění zůstávala pokud možno co nejvíce otevřená a odmítal akceptovat monopol čistě socialistického umění.

V letech 1920-1921 byl *Narkompros* pod silnou kritikou, členové jeho vedení začali být systematicky očeňováni, což narušovalo již tak malý vliv komisariátu. Nová hospodářská politika znamenala pro Lunačarského úřad pohromu v podobě hlubokých finančních škrtů. Důvody neúspěchu, lépe řečeno neprosazení *Narkomprosu* v rámci sovětské správy, byly dva. Jako první a závažnější jmenuje Fitzpatricková nedostatek financí, takže mnoho aktivit a

Union in the twentieth century – How the „West“ wrote its history of the USSR, in: The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64.

¹⁸³ FITZPATRICK, Sheila, *The Commissariat of Enlightenment: Soviet organization of education and the arts under Lunacharsky, 1917–1921*. Cambridge. 1970.

ambicí komisariátu zůstalo na papíře. Druhým důvodem byla politika. V době občanské války hledělo mnoho členů nejvyššího sovětského establishmentu na *Narkompros* s podezřením, neboť fungoval na jejich vkus příliš demokraticky a k těm umělcům a akademikům, kteří neprojevovali přílišnou náklonnost k režimu, přistupoval příliš vlídně. Pochopitelně tedy nenacházela politika *Narkomprosu* potřebnou odezvu a podporu u většiny centrálních i lokálních stranických orgánů.¹⁸⁴

Dizertační práce Sheily Fitzpatrickové se ještě netýkala přímo Stalinova Ruska, ale již zde jsou patrné charakteristiky její pozdější badatelské činnosti. Předně zaměření na nižší patra sovětské státní správy s důrazem na demokratičnost (ve smyslu plurality názorů) a mnohdy obtížná spolupráce centra s regiony.

Téma vzdělávání nové sovětské elity zůstalo ve středu zájmu Fitzpatrickové i nadále a roku 1979 vyšla její kniha *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934*.¹⁸⁵ Podle Fitzpatrickové spatřovali bolševici po říjnové revoluci a občanské válce ve vzdělávání dvě priority, zaprvé zajistit základní vzdělání pro všechny obyvatele Sovětského svazu, za druhé, potřeba nové bolševické inteligence s vyšším vzděláním, rekrutované převážně z nižších příček společnosti a vychované k loajalitě k režimu. Kniha analyzuje kroky, které bolševici ve snaze o dosažení výše zmíněných priorit činili v letech 1921-1934. Fitzpatricková se nezaměřuje pouze na změny školských osnov, které měly odpovídat ideologii režimu, ale obdobně jako ve své dizertaci poukazuje na rivalitu mezi nejrůznějšími úřady zapojených do procesu vzdělávání. „Instituční bitvy“ (*Institutional battles*) označila jako mnohem důležitější pro konečnou formu sovětského vzdělávání než vůle bolševické strany, neboť každý úřad či instituce usilovala o co největší možný vliv, což nevyhnutelně přinášelo účelová a vykalkulovaná rozhodnutí a skutečná potřeba vzdělávat mnohdy mizela: „Role institucí v sovětské politice, téma často přehlížené ..., je klíčová pro porozumění procesu vytváření vzdělávací politiky. V tomto ohledu hrály instituce mnohem významnější úlohu, než frakční boje ve straně.“¹⁸⁶ Fitzpatrickové se při práci na knize *Education and Social Mobility* podařilo získat omezený přístup do archivů sovětské vlády a jiných, takže její vysvětlení a dokumentace institučních „bitev institucí“ znamenala pro západní sovětologii nezpochybnitelný přínos: „Jsme jí (Fitzpatrickové) velmi zavázáni za knihu, která tak

¹⁸⁴ POLONSKI, Leonard, Thesis to FITZPATRICK, Sheila, The Commissariat of Education under Lunacharsky -1917-1921, <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:bd51b71a-3f9b-4498-91b1-ded6a08d66e8>, staženo dne 28. července 2017.

¹⁸⁵ FITZPATRICK, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union – 1921-1934*, Cambridge, UK, 1979.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 15.

významně přispívá k našemu poznání sovětské společnosti v době NEPu a prvního pětiletého plánu.¹⁸⁷

Druhá část názvu knihy předesílá druhý, avšak neméně významný, studovaný faktor sovětské společnosti, tj. sociální mobilitu v sovětském Rusku. Bolševici nikdy nesplnili svůj slib o vládě proletariátu, ale „splnili snazší a srozumitelnější slib revoluce, že dělníci a rolníci dostanou možnost pozvednout se (*rise*) do nové vládnoucí elity sovětského státu.“¹⁸⁸ Fitzpatricková chápe Stalinovu politiku jako příležitost pro mnoho členů dělnické třídy a rolnictva a jako „velmi smělou a inovativní ... ve výsledku posloužila jako zdroj stability a legitimacy“, když vytvořila třídu loajálních byrokratů a odborníků.¹⁸⁹ K sociální mobilitě, tj. získání vyššího společenského statutu příslušníky nižší společnosti bezpochyby během prvního pětiletého plánu došlo, ale míra přičinění samotného režimu v tomto procesu zůstává i nadále sporná. Rapidní ekonomický růst, jaký se na přelomu dvacátých a třicátých let odehrál v Rusku, by přinesl sociální mobilitu směrem vzhůru i za jiného politického režimu. Počet kompetentních a adekvátně vzdělaných osob v Rusku roku 1917 byl vzhledem k celkové populaci velmi nízký. Sociální mobilita dělnictva a rolnictva byla motivována spíše procesem industrializace než snahou o naplnění elementárních idejí socialismu. Tuto skutečnost však Fitzpatricková nepopírá. Její studie vyznívá neutrálně bez glorifikace stalinismu, která jí byla často chybně přisuzována.¹⁹⁰ Skutečností zůstává, a závěry knihy *Education and Social Mobility in the Soviet Union* to potvrzují, že první pětiletý plán vytvořil novou režimu oddanou sovětskou elitu, vzdělané odborníky v technických oborech, projektanty, byrokraty a další. O několik let později Fitzpatricková napsala o svém výzkumu sociální mobility v SSSR: „... nebylo známo, kdo režim podporoval, kdo ne, a proč, a to jsem chtěla zjistit. ... Považovala jsem za absurdní představu, že by byl jakýkoli politický režim schopen absolutně kontrolovat společnost pouze prostřednictvím represí a zároveň úspěšně plánovat její vývoj a směřování ... také jsem považovala totalitářský model za poplatný politice studené války, což mě uráželo, neboť jsem celý život přesvědčena, že historik musí být nestranný.“¹⁹¹

Sociální mobilita a celkově třídní boj nebyly pro Fitzpatrickovou pouze zajímavým objektem jejího studia. V aspiracích nižších sociálních tříd spatřovala jeden ze základních a

¹⁸⁷ BAILES, Kendall E., Review of *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1934* by Sheila Fitzpatrick, in: *The Russian Review*, Vol. 39, No. 4, 1980, s. 504-506, s. 505.

¹⁸⁸ FITZPATRICK, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, s. 138-139.

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ Viz níže.

¹⁹¹ FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Retrospect – A Personal View*, in: *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704, s. 683.

předně skutečných pilířů, příčin a důsledků ruské říjnové revoluce. Tuto svou hypotézu jasně demonstrovala ve své další práci *The Russian Revolution 1917-1932* z roku 1982.¹⁹² K termínu sociální mobilita zde Fitzpatricková přidává další – kulturní revoluce, odehrávající se v letech 1928-1932. Stalin a jeho podporovatelé, často právě jeho podporovatelé, se stále pod vlivem étosu revoluce a občanské války plně oddali útokům na zbytky předrevoluční kultury, na starou generaci inteligence a všechny zastánce umírněné cesty k socialismu.¹⁹³ Fitzpatricková neopomíjí skutečnost, že kulturní revoluce zčásti posloužila Stalinovým osobním mocenským aspiracím a pomohla mu zdiskreditovat opozici ve straně, avšak její primární příčinou byly velké utopistické ambice společnosti mimo kontrolu strany. Součástí byl i ohromný skok mladých dělníků vzhůru po společenském žebříčku, aby nahradili odstavené odborníky.¹⁹⁴ Fitzpatricková nebagatelizuje autoritářskou formu Stalinovy vlády: „Nejednalo se o kolektivní diktaturu jedné sociální třídy prováděnou dělníky, kteří zůstali na svých starých pracovních místech. Jednalo se o diktaturu prováděnou profesionálními stranickými šéfy, z nichž drtivá většina byla bývalými proletáři.“¹⁹⁵ Nová dělnická elita byla skutečnými vítězi revoluce, kteří vyměnili dělnickou profesi za politickou moc a privilegia.

Sovětská kulturní revoluce měla pro Fitzpatrickovou ještě jeden důležitý význam. Za éry NEPu ve dvacátých letech prošla bolševická strana výrazným evolučním procesem. Její členové stále neměli patřičné administrativní schopnosti, aby dokázali plně ovládat sovětské správní úřady.¹⁹⁶ Jejich výhodou však byla stranická disciplína a zápal a v revolučním Rusku se zápal počítal více než byrokratické schopnosti. Za kulturní revoluce strana plně ovládla správní orgány státu. Pro Stalina osobně to znamenalo nárůst jeho osobní moci.

Neúspěch pravicové opozice připisuje Fitzpatricková jejímu nepochopení dělnických aspirací z konce dvacátých let. Pravice obhajovala umírněnou industrializaci a setrvání na zásadách NEPu.¹⁹⁷ Pro Stalina a jeho podporovatele byla NEP již dále neúnosná, protože byla kontrarevoluční. První pětiletý plán navrátil revoluci zpět na správnou cestu. Fitzpatricková nepřímě označuje Stalina jako pokračovatele odkazu říjnové revoluce, na rozdíl od „prvních“ revizionistů. Pojítka mezi Leninem a Stalinem však takto explicitně neuvádí, nicméně je zde více než patrné: „Dělníci byli znechuceni privilegii státních úředníků, byrokratů a bohatých

¹⁹² FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution – 1917-1932*, Oxford, New York, 1982.

¹⁹³ Fitzpatricková v tomto smyslu užívá termín *working class prejudices* – předsudky pracující třídy, proti všemu předrevolučnímu, Tamtéž, s. 132.

¹⁹⁴ Téma obsažené již v předchozí práci, FITZPATRICK, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union – 1921-1934*, Cambridge, UK, 1979.

¹⁹⁵ FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution*, s. 84.

¹⁹⁶ Zde se opět vrací ke sporům institucí rozebíraných v předchozích studiích.

¹⁹⁷ FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution*, s. 116-118.

nepmanů, vysokou nezaměstnaností nízkým životním standardem. Straničtí agitátoři a propagandisté museli neustále zodpovídat otázku „Za co jsme bojovali?“¹⁹⁸ Zavedení NEPu roku 1921 odklonilo revoluci špatným směrem a bylo třeba ji navrátit zpět k Leninovu odkazu.

Finálním cílem *The Russian Revolution* bylo vysvětlit, proč revoluce uspěla, konkrétně ve smyslu setrvání původní revoluční politické strany u moci. Zjednodušeně řečeno existují dvě možné varianty odpovědi. Režim se udržel díky teroru nebo díky lidové podpoře. Fitzpatricková teror neopomíná, nicméně lidovou podporu staví na první místo. Stalinova revoluce pro ni ukončila ruskou revoluci, proto nese titul její knihy rozmezí 1917-1932. Tématu ukončení ruské revoluce prvním pětiletým plánem, respektive kulturní revolucí, se věnuje ve své další knize *The Cultural Front – Power and Culture in Revolutionary Russia*.¹⁹⁹ Zde se zaměřuje na vítěze kulturní revoluce, novou střední třídu, která i přes svůj revoluční původ, zapudila další pokračování revoluce kvůli stabilitě a zachování vlastního postavení nejen pro sebe, ale i pro své potomstvo. Vyjmenovává jejich buržoazní záliby, sexuální puritánské, zejména pak akceptování státního vměšování do všech stránek života a loajalitu režimu, která tuto novou elitu charakterizovala a jehož hodnoty přijala za své. Nová elita byla dobře vzdělaná ve svých oborech a dostačovala potřebám vedení a provozu industriální společnosti. Souhrnně řečeno, nová sovětská elita vzešlá z kulturní revoluce byla technicky gramotná, kulturně konzervativní, loajální a revoluci považovala za uzavřenou.

Pro Fitzpatrickovou nebyl stalinismus překvapivou náhodou ani lidskou tragédií, ale přirozeným procesem revoluce, jejíž konec závisel na vůli té nejdůležitější části obyvatelstva, což pro zaostalý stát, toužící vyrovnat se rozvinutým západním zemím, bylo dělnictvo. Sociální mobilita a aktivisté kulturní revoluce pro ni znamenali lidovou podporu režimu, obdobnou jakou nacházeli revizionisté revoluce v dělnickém hnutí. Radikalismus lidových vrstev mohl skutečně politiky nutit zacházet ve svých krocích dále, než bylo původně plánováno. Další revizionističtí autoři usilovali o zapojení této hypotézy na případy kolektivizace a velkého teroru z konce třicátých let.

Problematikou kolektivizace se zabývala druhá významná revizionistka druhé vlny historička Lynne Viola. Po vzdělání na univerzitě v americkém Princetonu na sebe Viola roku 1987 upozornila kontroverzní knihou *The Best sons of the Fatherland*.²⁰⁰ Jedná se o studii dělníků, kteří se na apel Ústředního výboru KSSS v listopadu 1929 dobrovolně přihlásili jako

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 109.

¹⁹⁹ FITZPATRICK, Sheila, *The Cultural Front – Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, 1992.

²⁰⁰ VIOLA, Lynne, *The Best Sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York, Oxford, 1987.

předvoj kolektivizace venkova. Ze 70 000 dobrovolníků bylo vybráno 27 519 osob.²⁰¹ Jednalo se převážně o tovární aktivisty, agitátory, členy továrních výborů, řadové členy strany, úderníky apod. Téměř osmdesát procent z nich bylo členy strany nebo jejích mládežnických organizací, více než polovina z nich byla mladší třiceti let a jen necelých osm procent tvořily ženy.²⁰² Ve snaze zajistit spolehlivost vybraných dobrovolníků byly během náboru pečlivě studovány jejich posudky. Vyřazeni byli dělníci s úzkými vazbami na venkov, podezřelí z oportunistu, se sklony k alkoholu a bývalí sympatizanti opozičních frakcí. Po dvoutýdenním výcviku byl předvoj vyslán, aby na venkově pomohl zajistit režimní kontrolu nad rozkulačováním a kolektivizací. V půli února 1930 byli již všichni dobrovolníci na svých určených místech jako předsedové nově vznikajících kolchozů, místní tajemníci strany a celkově vykonatelé celého procesu. Tamní venkovští úředníci pochopitelně neschvalovali příchod dělnických dobrovolníků spolu s celou kolektivizací. Rolnictvo, velmi popuzené rekvizicemi obilí zavedenými roku 1928, opovrhovalo dělníky nemajícími sebemenší zkušenosti v zemědělství. Několik dobrovolníků bylo brutálně zavražděno, i přestože se dělníci chovali k venkovanům mnohem mírněji než venkovští úředníci, jak tvrdí Viola.²⁰³

Kniha budí zdání apologetiky stalinismu a v mnoha závěrech se shoduje s Fitzpatrickovou v hodnocení přelomu dvacátých a třicátých let. Kolektivizace měla podle autorky být „revolucí, která měla podkopat starý řád, modernizovat zemědělství, racionalizovat metodu konfiskace obilí, zavést na venkov kulturní revoluci a vystavět základy nové socialistické společnosti na ruském venkově.“²⁰⁴ Celá myšlenka transformace venkova byla původně iniciována shora, nicméně nastalé události přinutily sovětskou vládu reagovat sérií ad hoc opatření. Masovým přičiněním lokálních stranických organizací a zejména zpátečnickým, konzervativním a nepřátelským venkovem nabobtnala kolektivizace v masovém měřítku do podoby malé občanské války, v níž se centru nedařilo sjednat řád. Konkrétní podoba rozkulačování a zakládání kolchozů byla spíše výsledkem aktivit části nedisciplinovaných a nezodpovědných dobrovolníků než sovětskou vládou samotnou.²⁰⁵ Skutečnost, že celý proces byl vynucen silou a nátlakem způsobila, že namísto zavedení efektivní kontroly a správy venkova došlo k přesnému opaku.²⁰⁶

²⁰¹ Viola tuto skupinu nazvala do češtiny obtížně přeložitelným termínem „25,000ers“. Vzhledem k obtížnosti překladu tohoto termínu do češtiny ho z hlavního textu vypustíme.

²⁰² VIOLA, Lynne, *The Best Sons of the Fatherland*, s. 43-44.

²⁰³ Tamtéž, s. 159.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 91.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 215-216.

²⁰⁶ Tamtéž.

Na konci dvacátých let zasáhla Sovětský svaz obilná krize. Kolektivizace byla zoufalým pokusem zavést nikoli jednorázové řešení, jakým byly násilné rekvizice v roce 1928, ale stabilní sovětskou kontrolu obilní produkce v zemi. Nedostatek instrukcí, mezery v plánování a záplava protichůdných nařízeních z centra provádění kolektivizace neusnadňoval. Viola však hlavní vinu za nepodařenou kolektivizaci připisuje primárně venkovánům. Dobrovolníky naopak oceňuje jako „kádry Stalinovy revoluce, kteří, jakožto nejpokročilejší dělníci, působili jako předvoj revoluce.“²⁰⁷ Viola však neadoruje to, co nazývá „Stalinovou revolucí“. Celý proces urychlené industrializace a modernizace na přelomu dvacátých a třicátých let považuje za katastrofu. Rolnictvo bylo přirozeně nepřátelské k násilným metodám kolektivizace. Mnoho z nich bylo na přelomu dekad zničeno, razantně ubylo užitkové zvěře i obilovin a kolchozy svou produkcí zdaleka nedostačovaly potřebě Sovětského svazu. Nedostatky a celkové rozrušení agrárního sektoru způsobily hladomor. Mnozí z dobrovolníků, kteří zůstali z profesních důvodů na venkově, si plně osvojili mentalitu stalinismu, akceptovali svůj nezbytný úkol v dějinách Ruska. Byli onou generací, „která nahradila popravené straníky na konci třicátých let“ a vděčila Stalinovi za svůj kariérní růst a privilegia.²⁰⁸

The Best Sons of the Fatherland je vyprávěna z perspektivy dělnických dobrovolníků a se zřejmými sympatiemi k jejich motivaci a zápalu. Ostatní aktéři kolektivizace jako centrální vedení státu, lokální stranické organizace, venkovští straničtí funkcionáři a předně rolníci, jsou vyobrazení záporně. Viola měla sice omezený, ale vzhledem k době vzniku knihy, ojedinělý přístup k sovětským archivním materiálům. Bohužel není známo, jak tohoto privilegia dosáhla. Do značné míry její kniha potvrzuje závěry vyslovené již před jejím vypracováním. Často protichůdné a chabě plánové kroky centra byly již vyvádány historiky Moshem Lewinem a Robertem Daviesem.²⁰⁹ Utrpení rolníků a jejich odpor ke kolektivizaci zmapoval Robert Conquest.²¹⁰ *The Best Sons of the Fatherland* nově identifikuje lokální stranické vůdce jako zdroj nátlaku na centrum, aby určilo terč kolektivizace, následkem čehož vznikla kampaň proti kulakům, naprosto mimo rámec původních intencí. Radikalismus zdola měl tedy formovat a přímo ovlivňovat sovětskou politiku kolektivizace.

Spolu s kolektivizací rolnické kultury byla dalším významným tématem studia sovětských dějin doba velkého teroru. Politologové jako Brzezinski a Friedrich psali o teroru

²⁰⁷ Tamtéž, s. 169.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 211.

²⁰⁹ LEWIN, Moshe, *Russian Peasants and Soviet Power*, London, 1975. DAVIES, Robert, *The Collectivisation of Soviet Agriculture – 1929-1930*, Cambridge, Massachusetts, 1980.

²¹⁰ CONQUEST, Robert, *The Harvest of Sorrow – Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York, 1986.

jako věci permanentní a nezbytné pro udržení totalitního státu.²¹¹ Robert Tucker a Robert Conquest vnímali velký teror jako výraz Stalinových osobních ambicí motivovaný dosažením absolutní samovlády, obdobné závěry vyvozoval též Moshe Lewin.²¹² Revizionisté objasňovali teror nejen jako extrémní formu politického vnitřního boje, rivalita mezi členy nejvyššího vedení, disputace nad hospodářským směřováním země, konflikty mezi centrem a periferií apod., ale zároveň jako střet dvou generací, kdy mladší generace prostřednictvím eliminace nahrazuje generaci starší. Revizionistický historik John Archibald Getty ve své knize *The Origins of the Great Purges* napsal, že teror „byl hysterickou a radikální reakcí na byrokracii,“ stará generace úředníků byla zničena „v chaotické vlně voluntarismu a revolučního puritánství“.²¹³

Stalinismus nebyl jen érou zpackané kolektivizace, nucené industrializace a teroru, ale také érou idealismu a fanatismu běžného obyvatelstva: „Sovětská moc nemohla vládnout jen čistě za pomoci teroru ... režim potřeboval zakotvit v alespoň částečném konsensu s vůlí obyvatelstva.“²¹⁴ Revizionisté objevili dvě formy lidové reakce na sovětský režim, lidový entuziasmus i krvavou rezistenci. Lynne Viola spočítala celkem 13 700 rolnických nepokojů, více než 1 000 zavražděných stranických funkcionářů pouze za rok 1930 a zároveň nenucený zápal pro věc revoluce u dělnické části obyvatelstva.²¹⁵ Nemůžeme nezmínit závěry další historičky Sarah Daviesové, která v devadesátých letech po rozpadu Sovětského svazu napsala o střídavých náladách a názorech sovětské společnosti na stalinismus ve třicátých letech. Velký teror pomohl zadusit nespokojenost obyvatelstva ze špatného zásobování a špatných životních podmínek. Násilí druhé poloviny třicátých let odrazovalo obyvatelstvo bouřit se proti nízkému životnímu standardu a zároveň posloužilo jako ventil nahromaděné frustrace.²¹⁶

²¹¹ FRIEDRICH, Carl J., BRZEZINSKI, Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Massachusetts, 1956. BRZEZINSKI, Zbigniew, *The Permanent Purge – Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Massachusetts, 1956.

²¹² TUCKER, Robert C., *Stalin, Bukharin and History as Conspiracy*, in: TUCKER, Robert C., COHEN, Stephen F. (eds.), *The Great Purge Trial*, New York, 1965, s. xxix. CONQUEST, Robert, *The Great Terror – Stalin's Purge of the Thirties*, London, 1968, s. 62. LEWIN, Moshe, *The Making of the Soviet System – Essays in the Social History of Interwar Russia*, New York, 1985.

²¹³ GETTY, John Archibald, *The Origins of the Great Purges – The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*, Cambridge, UK, 1987, s. 206. Totéž, FITZPATRICK, Sheila, *Stalin and the Making of a New Elite*, in: *Slavic Review*, Vol. 38, No. 3, 1979, s. 377-402.

²¹⁴ SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century*, in: *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64, s. 53.

²¹⁵ VIOLA, Lynne, *Peasant Rebels under Stalin – Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996, s. 105, 136.

²¹⁶ DAVIES, Sarah, *Popular Opinion in Stalin's Russia – Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, UK, 1997.

4. 4. Kritika revizionistického přístupu

Roku 1975 se uskutečnila v italském letovisku Bellagio konference o stalinismu.²¹⁷ Mezi účastníky byli například Robert C. Tucker, Stephen F. Cohen, Moshe Lewin, Sheila Fitzpatricková a další. Poslední jmenovaná podrobila v diskuzi Cohena kritice za jeho stanovisko o diskontinuitě mezi leninismem a stalinismem.²¹⁸ Sama byla pak kolegy obviněna z apologetiky stalinismu.²¹⁹ Cohen napsal o „druhé“ vlně revizionismu: „Ne všechny nedávné trendy v historiografii jsou skvělé ... Například někteří mladí sociální historikové stalinismu třicátých let tíhnou k vyzdvihování fenoménu, který oni sami označují jako modernizační nebo též progresivní vývoj ... zatímco minimalizují nebo přehlížejí kolosální lidské tragédie a materiální ztráty ... Je zatím příliš brzy soudit, zda tento nešťastný trend pramenní z horečnatého úsilí učinit objev ... nebo se jedná o čistě politicky motivovanou touhu rehabilitovat celou Stalinovu éru.“²²⁰

Pro Cohena bylo nemyslitelné přistupovat k prvním pětiletému plánu jako výsledku aspirací dělnické třídy. Téma lidové podpory pochopitelně bylo nepřijatelné pro tradiční historiky jako Richard Pipes, Martin Malia nebo Robert Conquest, kteří přelom dvacátých a třicátých let vnímali jako osobní Stalinovu revoluci. Lidová podpora a sociální mobilita byly spatřovány jako obhajoba stalinismu. Pro revizionisty užívající marxistický výklad dějin byla sociální mobilita tak též nepřijatelná, neboť nezapadala do kontextu třídního boje. Dělníci byli podle Fitzpatrickové motivováni snahou vymanit se ze své sociální třídy směrem nahoru, nikoli učinit z dělnické třídy vládnoucí elitu. Roku 1988 došlo k veřejné výměně názorů na stránkách časopisu *Slavic Review* kvůli článku Fitzpatrickové *The Bolshevik's Dilemma*. Ronald Grigor Suny obvinil autorku z „osobní křížové výpravy“ proti marxistické třídní analýze, zatímco Fitzpatricková jej obvinila z ideologické zaujatosti.²²¹ Od počátku osmdesátých let přerostly spory mezi zastánci jednotlivých výkladů stalinismu v nejen psané slovní invectivy. Na vědeckých konferencích byla Fitzpatricková mnohdy vystavena slovním útokům jak z řad obecnstva, tak od ostatních přednášejících. Historik Daniel Field roku 1986 napsal: „Před několika lety jsem slyšel Fitzpatrickovou přednášet o příčinách a důsledcích

²¹⁷ Sborník z konference, TUCKER, Robert C. (ed.), *Essays in Historical Interpretation*, New York, 1977.

²¹⁸ COHEN, Stephen F., *Bolshevism and Stalinism*, in: TUCKER, Robert C. (ed.), *Essays in Historical Interpretation*, New York, 1977.

²¹⁹ Podle svých slov byla Fitzpatricková po konferenci otržena „těžkou“ kritikou její osoby a k naší škodě se rozhodla svůj příspěvek z výsledného sborníku stáhnout a nepublikovat. FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Retrospect – A Personal View*, in: *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704, s. 686.

²²⁰ COHEN, Stephen F., *Rethinking the Soviet Experience*, New York, 1985, s. 33.

²²¹ Původní článek s komentářem Sunyho a odpovědí Fitzpatrickové, in: *Slavic Review*, Vol. 47, No. 4, 1988, s. 599-626.

teroru na moskevskou elitu v pozdních třicátých letech ... Byl jsem překvapen a ohromen prudkou nevolí, kterou její studie mezi některými členy publika vyvolala ... Uvažoval jsem, zda takovou reakci nevyvolala spíše samotná reputace autorky, než samotná podstata jejího příspěvku ...²²²

Viola byla také kritizována. Zejména za užívání sovětské terminologie v knize *The Best Sons of the Fatherland*, což bylo chápáno nikoli jako snaha o explicitní vyjádření sovětské terminologie a postojů, ale jako výraz obdivu: „Pro Violovou nebyli nejlepšími syny vlasti ti, kteří se nechtěli podřídit ztrocení venkova hordami komunistů. Stalinovi vojáci řádící na ruském venkově byli pro ni těmi nejlepšími syny vlasti.“²²³

Účastník konference v Bellagiu filozof a historik Leszek Kolakowski v amerických novinách *The New York Times* ze dne 8. května 1975 jako vůbec první vyslovil morální podobnost popíračů holocaustu s revizionisty formou satirického článku: „Pokud by nacisti vyhráli válku, měli bychom revizionisty zdůrazňující Hitlerovi dobré stránky,“ posměšně „ocenil“ demografickou mobilitu evropského obyvatelstva za druhé světové války.²²⁴ Obdobně učinil Leonard Schapiro v recenzi na knihu *The Russian Revolution*: „... zdá se, že doktorka Fitzpatricková přisuzuje jakékoli zavrhování sovětské reality nedostatku objektivitu. Pokud je historik kritizující režim, který poslal miliony nevinných mužů, žen a dětí na smrt ... obviněn z nedostatku nestrannosti, tak se někde musela stát chyba. Neužíváme snad tento princip na nacistické Německo? Máme smrt šesti milionu židů považovat za sociální politiku v duchu národního socialismu bez morálního odsudku?“²²⁵ Žádný kritik však nedokázal úspěšně obvinít revizionisty z fabulace či překrucování faktů. Pod vlivem sociální historie a s dispozicí širokého množství pramenů, dokázala tato nepříliš heterogenní skupina věrohodně rozporovat dosavadní výklad sovětských dějin čistě na základě útluaku a dokazovala akceptování hodnot a ideálů stalinismu mnohými příslušníky sovětské společnosti.

Totalitářský model měl poněkud zjednodušený přístup k otázce politické moci v SSSR, která měla vycházet pouze z jedné osoby či jednoho úřadu a rozprostírala se nad celou společností. Revizionisté přispěli novou hypotézou, konkrétně mocí vycházející zdola ze společnosti. Tímto byly rozšířeny teoretické možnosti analýzy sovětské politické moci. Článek *Measurement of Power* politologa Jerry Finchera Hougha byl pokusem zamyslet se nad politickou mocí v širším měřítku. Hough napsal, že „občané každého státu musí

²²² FIELD, Daniel, Controversy, in: *Russian Review*, Vol. 45, No., 4, 1986, s. v-vi, s. v.

²²³ BROVKIN, Vladimir, Stalinism, Revisionism and the Problem of Conceptualisation, in: *Soviet Studies*, Vol. 40, No. 3, 1988, s. 501-505, s. 504.

²²⁴ Cit. dle FITZPATRICK, Sheila, Revisionism in Retrospect – A Personal View, in: *Slavic Review*, s. 687.

²²⁵ Tamtéž, s. 693. Cit. dle SCHAPIRO, Leonard, in: *Times Literary Supplement*, 18th March, 1983.

nevyhnutelně disponovat alespoň částečným vlivem na události, ať už přímým či nepřímým, jinak je jejich negativní reakce vůči státu nevyhnutelná“.²²⁶ Pochopitelně se toto pravidlo nemusí nevyhnutelně vztahovat na všechny občany, nicméně podmínkou je aby alespoň jedna sociální skupina byla vyslyšena.²²⁷ Revizionisté zapojili do sovětských dějin teorii o byrokratických a profesních zájmových skupinách, institucionálních konfliktech, a byli úspěšní v demonstrování vlivů na státní moc ze středních a nižších úrovní administrativy a jiných zájmových skupin. Pokud politické záměry establishmentu zkrachují, je podle Hougha jedno z možných vysvětlení neúspěchu lidová nevole s politikou vlády. Revizionisté identifikovali případy neúspěchů vnitřní politiky Moskvy a dokazovali na ní míru rezistence sovětské společnosti a rozporovali teze o absolutním monopolu státní politické moci. Je však otázkou, zda nízká míra centralizace, kterou Fitzpatricková opakovaně zdůrazňovala, měla ve svém důsledku pro studium Sovětského svazu hlubší význam. Bezesporu tím byl úspěšně rozporován totalitářský koncept zastávající absolutní podřízenost centru, avšak označovat mnohokolejnost a neurčitost státní moci jako důkaz, že nebyl Sovětský svaz totalitní diktaturou, je poněkud slabé.

Revizionisté se snažili do akademické debaty zapojit otázku lidové podpory režimu a byli obecně skeptičtí k objasňování dějinných událostí na základě politiky. V případě sovětského Ruska polemizovali s vysvětlením o pasivní společnosti ovládané diktátorem. Do svého badatelského postupu zapojili marxistickou metodologii, vysvětlují historii skrze hospodářské změny a vzájemný boj sociálních tříd. Pro revizionisty bylo druhé mnohdy důležitější než první. Třídní boj, konkrétně boj proletariátu s byrokratickým aparátem, byl častým tématem revizionistického přístupu. Nutnost a potřeba modernizace zaostalého státu byly také frekventovaným tématem revizionistické metodologie a Rusko bylo zasazováno do širšího procesu známého jako průmyslová revoluce – urbanizace, zvyšování gramotnosti, snižování úmrtnosti, vznik společenských tříd. Stalinismus byl vnímán jako státem řízená modernizace, s naléhavou nutností prováděná co možná nejrychleji, nebo Rusko za západními zeměmi citelně zaostalo.

Za studené války existovaly dvě politicky protichůdné ideologie, západní antisověťismus zobrazující zlo sovětského systému a východní marxisticko-leninská verze nacionalismu zobrazující neomylnost sovětského vedení. Revizionisté byli pochopitelně nejhlasitěji kritičtí k první ideologii, nicméně bylo by chybou domnívat se, že nebyli kritičtí i

²²⁶ HOUGH, Jerry F., The Soviet Experience and the Measurement of Power, in: The Journal of Politics, Vol. 37, No. 3, 1975, s. 685-710, s. 702.

²²⁷ Tamtéž, s. 700.

k druhé. Nejcharakterističtější pro revizionisty byla objektivnost a nechuť podřizovat vědu politickým potřebám své země či světovému regionu. Myšlení nové levice bylo sice přítomné v generaci revizionistických historiků, ale spíše to bylo politické vyznění jejich práce než vlastní politická příslušnost, díky čemuž byli vykreslováni jako socialisté. Zdůrazňovali například podporu pracujících říjnové revoluci, což bylo na jedné straně podloženo fakty a solidními teoriemi, nicméně evokovalo to politické leitmotivy. Jejich závěry studia Stalinovy vlády měly také politické zabarvení, nejen u Fitzpatrickové a Violy, ale též u „prvních“ revizionistů, kteří stalinismus považovali za zradu socialistické revoluce.

Několikrát jsme zmínili otázku pramenné základny prací zaměřených na dějiny SSSR psaných v anglo-americkém prostředí. V padesátých a šedesátých letech 20. století, když E. H. Carr psal *The History of Soviet Russia* a zpracoval více než kdokoli před ním největší množství tehdy dostupných materiálů ve Velké Británii i mimo ni, byl často kritizován za opomíjení opozičních zdrojů jako memoáry ruských emigrantů, a obviňován z toho, že preferoval oficiální sovětské verze výkladu.²²⁸ Již v době sedmdesátých let panovala určitá skepse ohledně sovětských archivů. Někteří historikové namítali, že pokud budou někdy sovětské archivy přístupné badatelům, budou v nich falzifikované materiály, jiní že nedostupnost sovětských archiválií momentálně znemožňuje jakoukoli historickou práci na téma SSSR.²²⁹ Historik Stephen Kotkin na počátku devadesátých let například varoval před přílišným očekáváním od sovětských archivů: „Ne všechny dokumenty byly zachovány a ne vše bylo zaneseno na papír. Dokonce ani přístup do prezidentských archivů nevyřeší mnohé hádanky Stalinovy vlády. Žádné dokumenty z čista jasna neobjeví v dějinách Sovětského svazu parlamentní demokracii.“²³⁰ Není možné rozhodnout, zda ruské archivy zpřístupňují či vůbec obsahují materiály, které by dnes radikálně pozměnily obraz sovětských dějin, nicméně revizionistický důraz na archivní výzkum byl v první řadě motivován snahou udržet historiografii objektivní a založenou na empirických důkazech.

Historické studie mají vždy větší váhu, jsou-li podloženy solidními prameny. V neposlední řadě to byla i trochu zábava, jak píše Fitzpatricková: „... získat správné archiválie znamenalo vyžrát nad správcem archivu a dostat se tak k nepřístupným fondům. Byla to prostě zábava, okouzlující hra, ve které čas od času někdo narazil na jackpot. Napadlo mě, že přeci jen musí být trošku nudné studovat látku, u které si objednáte příslušné archiválie

²²⁸ HASLAM, Jonathan, *The Vices of Integrity – E. H. Carr, 1892-1982*, London, 2000, s. 140, 145, 196-204.

²²⁹ FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Retrospect – A Personal View*, in: *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704, s. 701.

²³⁰ KOTKIN, Stephen, 1991 and *The Russian Revolution – Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks*, in: *The Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 2, 1998, s. 384-425, s. 392.

a bez problému je obdržíte.²³¹ Díky svým pracím učinili revizionisté práce postrádající pramenný základ bezcennými.

Revizionismus jako takový je obvykle o polemice se zavedeným konceptem. Má dva stupně. První, jsou vzneseny námitky k dosavadnímu výkladu a s pomocí nového výzkumu a analýzy je výklad rozporován, druhým stupněm je proti-výklad. Tyto dva stupně nemusí nutně přicházet oba. V případě dějin Sovětského svazu došlo na oba stupně, obohacené o politické konotace a kontroverze.

²³¹ FITZPATRICK, s. 703.

Závěr

Sovětologie se jako sociální věda vyvinula po druhé světové válce, nikoli jednorázově. Jako každá vědní disciplína postupně prodělala mnoho fází vývoje, stejně jako samotný Sovětský svaz. Za studené války se sovětologie musela spoléhat na kusé informace a činit závěry na základě kvantitativně i kvalitativně omezených zdrojů. Západní pozorovatelé a komentátoři často zakládali své domněnky na oficiálním sovětském tisku a rozhovorech se sovětskými exulanty. Doba perestrojky a následující rozpad SSSR vše změnily. Komplikací již nebyla nedostupnost, nýbrž záplava pramenů.

Na počátku sovětologie stálo relativně málo osob. Část z nich začala s užíváním totalitaristického modelu. Zbigniew Brzezinski a Carl Friedrich patřili mezi jeho průkopníky a jejich kniha *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* jasně stanovovala vlastnosti a charakteristiku totalitních států, mezi něž autoři na čelní místo řadili Sovětský svaz. Dva roky před vydáním knihy se na Friedrichův popud sešla na půdě Harvardské univerzity konference prominentních politologů, sociologů a historiků. Závěry konference vydané ve sbírce *Totalitarianism* byly poněkud chmurné v otázce budoucnosti sovětsko-amerického soužití.

Zatímco u mnoha vědců panoval konsensus ohledně mnoha aspektů sovětské vnitřní i zahraniční politiky, existovaly významné výjimky. Například politolog Barrington Moore Jr., který měl výrazný vliv na další generace sovětologů, totalitaristický přístup neakceptoval.^{232,233} Ironií je, že v době vzniku totalitaristického konceptu docházelo paralelně v Sovětském svazu po smrti Josifa Stalina k významným vnitřním změnám. Částečné uvolnění vnitřních poměrů a destalinizace dokazovaly chybné závěry totalitaristů ohledně vnitřní změny sovětského státu a mnoho sovětologů nebylo zpočátku na destalinizaci připraveno. Mezi některými sovětology se rozšířila tendence studovat Rusko na základě komparace. Politologové jako Gordon Skilling a Jerry Hough zdůrazňovali podobnosti mezi Sovětským svazem a jinými zeměmi.²³⁴

Podle totalitaristů byl hlavním mechanismem společnosti teror organizovaný mocenským centrem, sekundárním mechanismem byla stálá propaganda. Režim byl postaven

²³² FITZPATRICK, Sheila, GEYER, Michael (eds.), *Za obzor totalitarismu – Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha, 2012, s. 19.

²³³ Moore zdůrazňoval labilitu ideologie, která se může podle potřeb měnit, či měnit její výklad. Vyslovil předpoklad, že se Sovětský svaz může vyvíjet, kterýmkoli myslitelným směrem. MOORE, Barrington Jr., *Soviet Politics – The Dilemma of Power: The Role of Ideas in Social Change*, Harvard University Press, Cambridge, 1950.

²³⁴ Spoléhání se na rozsáhlý byrokratický aparát, konflikty mezi vojenským a civilním sektorem, spory mezi vyššími a nižšími patry samosprávy atd. Viz sborník esejí GRIFFITHS, Franklyn, SKILLING, Gordon (eds.), *Interest Groups in Soviet Politics*, Princeton, 1971.

na ideologii založené na principech marxismu-leninismu a jeho hlavní teze byly citovány v každém vládním prohlášení či direktivě. Od konce dvacátých let neexistovala žádná organizovaná ani neorganizovaná opozice, neboť byla ihned v zárodku eliminována. Totalitarismus zobrazoval Sovětský svaz jako srovnatelný s nacistickým Německem.

Revizionisté přikládali větší význam společnosti jako hybateli dění v zemi. Předpokládali, že teror sám nezajistí jednotu režimu a solidním historickým výzkumem dokazovali podporu konkrétních složek společnosti sovětské moci. Podle totalitaristů bylo revizionistické užívání kritérií sociální mobility a politické participace pro studium SSSR chybné z důvodu smazávání elementární rozdílu mezi západní a sovětskou společností.

„První“ část revizionistů se soustředila na lidový potenciál revoluce roku 1917, „druhá“ na pozitivnější aspekty prvního pětiletého plánu a stalinismu.²³⁵ Nemálo řadových členů strany, dělníků a rolníků dosáhlo se svými rodinami sociálního postupu na úroveň sovětské elity. Pro tyto konkrétní osoby to znamenalo skutečné životní naplnění Marxova učení a proletářské revoluce. Revizionisté dále identifikovali případy a centra úspěšné mobilizace dělníků k podpoře režimní politiky, například prvního pětiletého plánu, nepokoje a nedostatek stavů v některých oblastech státního hospodářství a nedomyšlené důsledky režimní politiky, například kolektivizace. Problematika velkého teroru let 1937-1938 byla velmi kontroverzní. Pro totalitaristy se jednalo o explicitní důkaz nutnosti teroru pro udržení totalitního režimu. Revizionisté usilovali o nalezení průkaznějšího vysvětlení pro vládu teroru z konce třicátých let a tíhnuli, nikoli s úmyslem teror bagatelizovat, ke skepticismu ohledně Stalinovy přímé дирекce a centrálně řízeného teroru vůbec.

Kritika často přiměje zamyslet se nad vlastní prací a následně ji vylepšovat. Prudká a nevybíravá kritika může mít opačný efekt a ukončit slibně začínající výzkum, jako tomu, zdá se, bylo v případě revizionistického výzkumu lidové podpory. Lynne Viola za *The Best Sons of the Fatherland*, Fitzpatricková za sociální mobilitu, Alexandr Rabinowitch a další byli vystaveni opakované kritice z obhajoby komunismu a stalinismu. Podle Fitzpatrickové to bylo důvodem postupného ukončení výzkumu lidové podpory po několika prvotních publikacích.²³⁶ Řada témat byla opuštěna, předně otázka podpory a entuziasmu městské sovětské mládeže nebo podpora bolševiků židovskou komunitou.²³⁷

²³⁵ Pozitivní ve smyslu pro konkrétní skupinu společnosti a bez morálního soudu.

²³⁶ FITZPATRICK, Sheila, Revisionism in Retrospect – A Personal View, in: Slavic, Review, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704, s. 696.

²³⁷ Téma židovské podpory bolševiků a jejich angažovanost v bolševickém hnutí zpracoval až roku 2004 americký historik ruského původu Yuri Slezkine. SLEZKINE, Yuri, *The Jewish Century*, Princeton, 2004.

V devadesátých letech byly zpřístupněny též materiály, které ani za perestrojky nemohly být uvolněny, týkající se nejrůznějších forem rezistence a opozice vůči režimu. Revizionisté na čas „zmizeli“ v archivech a výsledkem bylo nové téma, rezistence a opozice.²³⁸ Existence lidové podpory a působení obyvatelstva na sovětské politiky byla jen jedna strana revizionistické práce a bylo by chybné se domnívat, že by někdo z revizionistů v minulosti popíral rezistenci určitých částí obyvatelstva. Zkoumání odporu obyvatelstva na základě nově zpřístupněných archivních materiálů považovali za jakési potvrzení jedné z jejich několika tezí. Revizionisté se skončením studené války již mohli psát de facto o čemkoli, aniž by tím vzbudili větší vlnu nepřízně. Ostatně potvrzení určité formy lidové podpory stalinismu skutečně přišlo, avšak nikoli od revizionistického autora.

Kniha Stephena Kotkina *Magnetic Mountain* z roku 1995 jasně prokazovala přijetí ideálů stalinismu lidovými vrstvami.²³⁹ Podtitul Kotkinovy knihy je výmluvný. *Stalinism as a Civilization* (Stalinismus jako civilizace/forma civilizace) by jistě poněkud zkomplikoval její vydání, pokud by ji Kotkin napsal o patnáct let dříve. *Magnetic Mountain* nedokumentuje posun ve výzkumu dějin Sovětského svazu, ale též posun v přístupu k jejich samotnému zkoumání. Je paradoxem, že zatímco se revizionisté v devadesátých letech zaměřovali na rezistenci a odpor, post-revizionisté zkoumali lidovou podporu, konkrétně vztah mezi obyvatelstvem a sovětským režimem, a navraceli se svým zaměřením k Fitzpatrickové a dalším. Rozdíl mezi revizionisty a post-revizionisty však leží jinde. Revizionisté se jako sociální historici zaměřovali primárně na společnost a chování obyvatelstva, post-revizionisté na kulturu společnosti, mentalitu a subjektivní vnímání jednotlivců sebe samotných v rámci stalinismu. Fitzpatricková vnímala stalinismus jako triumf post-revoluční elity, Cohen jako zradu revoluce, Kotkin v něm viděl ten nejtypičtější příklad socialismu uvedeného do praxe. Post-revizionisté nechápali ideologii tak jako totalitaristé, jako soubor kanonických textů obsahujících dogmata, ale jako kolektivní vědomí dopřávající obyvatelstvu Stalinova Ruska motivaci, vědomí vlastní výjimečnosti a důležitosti v dějinách země.

²³⁸ FITZPATRICK, Sheila, *Stalin's Peasants – Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994. VIOLA, Lynne, *Peasant Rebels under Stalin – Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996. ROSSMAN, Jeffrey J., *Worker Resistance under Stalin – Class and Revolution on the Shop Floor*, Cambridge, Massachusetts, 2005. DAVIES, Sarah, *Popular Opinion in Stalin's Russia – Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, UK, 1997.

²³⁹ KOTKIN, Stephen, *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1995.

Totalitaristé jako Richard Pipes a Martin Malia napsali s koncem studené války a po rozpadu SSSR své pravděpodobně nejvýznamnější práce.²⁴⁰ Malia obvinil západní sovětologii z nepochopení sovětského systému stálým posouváním společnosti do centra studia a odsouváním ideologie a politiky na periferii. Sovětské vedení pracovalo podle Malii na cestě k socialismu, přestože idea socialismu je utopická a neproveditelná. Jediná cesta k její realizaci je prostřednictvím represe a násilného zavedení tak, jak to učinil Lenin a po něm Stalin. Kolaps Sovětského svazu byl nevyhnutelný, neboť byl obsažen již v jeho genetickém kódu.²⁴¹ Pipes odmítal revizionistická pojetí. Zprvce nesouhlasil s marxistickým pojetím dějin, zadruhé neztotožnil se se sociálněhistorickým pohledem na dějiny a zatřetí z morálních důvodů.²⁴² Jeho cílem bylo napsat úplnou syntézu ruské revoluce. Rusko před první světovou válkou zhodnotil jako nijak nevyhnutelně revoluční, říjen 1917 byl klasický puč.²⁴³

Spor revizionistů s totalitaristy se však ve výsledku jeví jako vítězství revizionismu. Prvním důvodem je dominantní postavení, jakého získala sociální historie koncem osmdesátých let na poli sovětských dějin a studia dějin obecně. Druhým důvodem byl nárůst popularity studia sovětských dějin mezi studenty, kteří se zaučovali na revizionistické literatuře, neboť před příchodem „prvních“ revizionistů bylo napsáno poměrně málo historických knih o sovětských dějinách a mnoho revizionistických postupů a argumentů se stalo součástí obecného akademického povědomí o ruské historii.²⁴⁴

Studená válka stvořila příznivé prostředí pro vznik totalitaristického klimatu, který byl v mnohém přínosný pro americký establishment. Byly to politické změny v samotném SSSR, nastalé po smrti Josifa Stalina, co přineslo živnou půdu revizionismu, politické a společenské změny v Rusku, které vyvrátily jeden ze zásadních totalitaristických předpokladů o neschopnosti změny zevnitř. Pravděpodobně nejvýznamnější událost studené války, rozpad Sovětského svazu, neměla překvapivě takový efekt na spor mezi koncepty. Dávni oponenti revizionismu měli nyní fakta dokazující rozsah státem organizovaného teroru, avšak důraz revizionistů na sociální dějiny zůstal trvalý. Nový post-revizionistický přístup nepřinesl spory jako ten revizionistický, neboť vznikl v příjemnějším klimatu a podařilo se mu dosáhnout

²⁴⁰ MALIA, Martin, *The Soviet Tragedy – A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, New York, 1994. PIPES, Richard, *The Russian Revolution*, New York, 1990. PIPES, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime – 1919-1924*, New York, 1993.

²⁴¹ MALIA, Martin, *The Soviet Tragedy – A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, New York, 1994, s. 496.

²⁴² „Psali nekrvavé dějiny doby, která se topila v krvi“, in: PIPES, Richard, *Vixi – Paměti nezařaditelného*, Praha, 2005, s. 316.

²⁴³ PIPES, Richard, *The Russian Revolution*, New York, 1990, s. 385.

²⁴⁴ PIPES, Richard, *Vixi – Paměti nezařaditelného*, Praha, 2005, s. 315-317. FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Soviet History*, in: *History and Theory*, Vol. 46, No. 4, 2007, s. 77-91, s. 86.

jedné z hlavních revizionistických aspirací, že mladí sovětští komunisté se se sovětským režimem upřímně ztotožnili díky svým úspěchům v nové sovětské společnosti.

Z dosavadní analýzy je zřejmé, že v západní sovětologii se žádný koncept nestal natolik dominantním, aby se většina autorů držela jednoho konkrétního přístupu. Pro každý koncept užívaný v humanitních oborech je klíčové, jaké otázky badatelům určuje. Užívání politických předsudků při studiu historie by dle mého soudu mělo být akademickou veřejností považováno za nežádoucí. Historik by při své práci měl dbát předně na co největší možnou objektivitu. Zůstává však otázka, zda je autor při své práci vůbec schopen dosáhnout celkové a úplné nestrannosti.

Zdroje a bibliografie

Noviny a periodika

Russian Review

Soviet Studies

Slavic Review

New Left Review

History and Theory

The Journal of Politics

The Journal of Modern History

American Historical Review

Literatura

ALMOND, Gabriel, *Political Development – Essays in Heuristic Theory*, Boston, 1970.

ALMOND, Gabriel, VERBA, Sidney, *The Civic Culture – Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, New York, 1963.

ARENDTOVÁ, Hannah, *Původ totalitarismu I. – III.*, Praha 1996, první vydání New York, London, 1951.

BAILES, Kendall E., *Review of Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1934 by Sheila Fitzpatrick*, in: *Russian Review*, Vol. 39, No. 4, 1980, s. 504-506.

BARŠA, Pavel, CÍSAŘ, Ondřej, *Levice v postrevoluční době - občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*, Brno, 2004.

BENDER, Thomas, SCHORSKE, Carl E. (eds.), *American Academic in Transformation – Fifty Years, Four Disciplines*, Princeton, 1997.

BLACK, Cyril Edwin (ed.), *The Modernization of Japan and Russia – A Comparative Study*, New York, 1975.

BLACK, Cyril Edwin (ed.), *The Transformation of Russian Society – Aspects of Social Change Since 1861*, Cambridge Massachusetts, 1960.

BLOCH, Marc, *Feudální společnost*, Praha, 2010.

BLOCH, Marc, *Králové divotvůrci - studie o nadpřirozenosti přisuzované královské moci, zejména ve Francii a Anglii*, Praha, 2004.

- BROVKIN, Vladimir, Stalinism, Revisionism and the Problem of Conceptualisation, in: Soviet Studies, Vol. 40, No. 3, 1988, s. 501-505.
- BRZEZINSKI, Zbigniew, The Nature of the Soviet System, Slavic Review Vol. 20, No. 3, 1961, s. 351-368.
- BRZEZINSKI, Zbigniew, The Permanent Purge – Politics in Soviet Totalitarianism, Cambridge, Massachusetts, 1956.
- BUBEN, Radek, PULLMANN, Michal, SPURNÝ, Matěj, RŮŽIČKA, Jiří, Diktatura a autoritářské režimy, in: STORCHOVÁ, Lucie a kol., Koncepty a dějiny – proměny pojmů v současné historické vědě, Praha, 2014, s. 281-307.
- CARR, Edward Hallett, History of Soviet Russia, New York, 1950-1978.
- COHEN, Stephen Frand, Bukharin and the Bolshevik Revolution – a Political Biography 1888-1938, New York, 1973.
- COHEN, Stephen Frand, Rethinking the Soviet Experience – Politics and History Since 1917, New York, Oxford, 1985.
- CONQUEST, Robert, The Great Terror – Stalin's Purge of the Thirties, London, 1968.
- CONQUEST, Robert, The Harvest of Sorrow – Soviet Collectivization and the Terror-famine, Oxford, 1986.
- DAVIES, Joseph Edward, Poslání do Moskvy, Praha, 1947.
- DAVIES, R. W., Introduction, to CARR, Edward Hallett, The Russian Revolution – From Lenin to Stalin, 1917-1929, New York, 2004.
- DAVIES, Robert, The Collectivisation of Soviet Agriculture – 1929-1930, Cambridge, Massachusetts, 1980.
- DAVIES, Sarah, Popular Opinion in Stalin's Russia – Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941, Cambridge, UK, 1997.
- DEUTSCHER, Isaac, Stalin – A Political Biography, Oxford, 1949.
- DEUTSCHER, Isaac, The Prophet Armed, London, 1954.
- DEUTSCHER, Isaac, The Prophet Unarmed, London, 1959.
- DEUTSCHER, Isaac, The Prophet Outcast, London, 1963.
- DEUTSCHER, Tamara, E. H. Carr – A Personal Memoir, New Left Review I/137, Jan.-Feb. 1987.
- DURANT, Will, The Tragedy of Russia - Impressions from a Brief Visit, New York, 1933.
- ENGERMAN, David C., Know Your Enemy – The Rise and Fall of America's Soviet Experts, Oxford, 2009.

- ENGERMAN, David C., *Modernization from the Other Shore – American Intellectuals and the Romance of Russian Development*, Cambridge, Massachusetts, 2003
- FAINSOD, Merle, *Smolensk under Soviet Ruler*, Cambridge, Massachusetts, 1958.
- FIELD, Daniel, *Controversy*, in: *Russian Review*, Vol. 45, No., 4, 1986, s. v-vi.
- FITZPATRICK, Sheila (ed.), *Cultural Revolution in Russia 1928-1931*, Bloomington, 1978.
- FITZPATRICK, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union – 1921-1934*, Cambridge, UK, 1979.
- FITZPATRICK, Sheila, GEYER, Michael (eds.), *Za obzor totalitarismu – Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha, 2012.
- FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Retrospect – A Personal View*, in: *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3, 2008, s. 682-704.
- FITZPATRICK, Sheila, *Revisionism in Soviet History in: History and Theory*, Vol. 46, No. 4, 2007, s. 77-91.
- FITZPATRICK, Sheila, *Stalin and the Making of a New Elite*, in: *Slavic Review*, Vol. 38, No. 3, 1979.
- FITZPATRICK, Sheila, *Stalin's Peasants – Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994.
- FITZPATRICK, Sheila, *The Commissariat of Enlightenment: Soviet organization of education and the arts under Lunacharsky, 1917–1921*. Cambridge. 1970.
- FITZPATRICK, Sheila, *The Cultural Front – Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, 1992.
- FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution – 1917-1932*, Oxford, New York, 1982.
- FRIEDRICH, Carl J., BRZEZINSKI, Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Massachusetts, 1956.
- FRIEDRICH, Carl Joachim (ed), *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953*, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- GADDIS, John Lewis, *The United States and the Origins of the Cold War – 1941-1947*, New York, London, 1972.
- GETTY, John Archibald, *The Origins of the Great Purges – The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*, Cambridge, UK, 1987.
- GOLDMAN, Emma, *My Disillusionment in Russia*, New York, 1923.
- GRIFFITHS, Franklyn, SKILLING, Gordon (eds.), *Interest Groups in Soviet Politics*, Princeton, 1971.

- HAIMSON, Leopold, The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-1917, in: *Slavic Review*, XXIII, 1964, s. 619-642.
- HARPER, Samuel N., The Russia I believe in, *The Memoirs of Samuel N. Harper*, 1902–1941, Chicago, 1945.
- HASLAM, Jonathan, *The Vices of Integrity – E. H. Carr, 1892-1982*, London, 2000.
- HOBSBAWM, Eric, *Interesting Times*, London, 2002.
- HOBSBAWM, Rric, *Labouring Men – studies in the history of labour*, London, 1964.
- HOUGH, Jerry F., The Soviet Experience and the Measurement of Power, in: *The Journal of Politics*, Vol. 37, No. 3, 1975, s. 685-710.
- HOUGH, Jerry Fincher, The „Dark Forces“ - the Totalitarian Model, and Soviet History in: *Russian Review*, vol. 46, 1987, s. 397-403.
- HUNTINGTON, Samuel Phillips, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968.
- CHAMBERLEN, William Henry, *The Russian Revolution – 1917–1921*, New York, 1935.
- KENNAN, George Frost, *Siberia and the Exile System*, 2 svazky, New York, 1891.
- KERSHAW, Ian, *The Nazi Dictatorship - Problems and Perspectives of Interpretation*, London, 2002.
- KISSINGER, Henry Alfred, *Uspořádání světa – státní zájmy, konflikty a mocenská rovnováha*, Praha, 2016.
- KOCKA, Jürgen, *Klassengesellschaft im Krieg – Deutsche Socialgeschichte 1914-1918*, Göttingen, 1978.
- KOENKER, Diane P., *Moscow Workers and the 1917 Revolution*, Princenton, 1981.
- KOENKER, Diane P., ROSENBERG, William G., *Strikes and Revolution in Russia 1917*, Princenton, 1989.
- KOPPEL, Clayton R., BLACK, Gregory D., *How Politics, Profits and Propaganda Shaped World War II Movies*, Berkeley, 1990.
- KOTKIN, Stephen K., *Magnetic Mountain – Stalinism as Civilization*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1997.
- KOTKIN, Stephen, 1991 and *The Russian Revolution – Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks*, in: *The Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 2, 1998, s. 384-425.
- KOTKIN, Stephen, *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1995.
- KOURA, Jan, *Zápas o východní Středomoří – zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945-1953*, Praha, 2013.
- LAQUEUR, Walter, *Fate of the Revolution – Interpretation of Soviet History from 1917 to the Present*, New York, London, 1987.

- LASH, Christopher, *The American Liberals and the Russian Revolution*, New York, London, 1962.
- LEWIN, Moshe, *Lenin's Last Struggle*, New York, 1968.
- LEWIN, Moshe, *Russian Peasants and Soviet Power*, London, 1975.
- LEWIN, Moshe, *The Making of the Soviet System – Essays in the Social History of Interwar Russia*, New York, 1985.
- LIPSET, Seymour Martin, *Political man – the social base of politics*, New York, 1960.
- LUŇÁK, Petr, *Západ – Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce*, Praha, 1997.
- MALIA, Martin, *The Soviet Tragedy – A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, New York, 1994.
- MANDEL, David, *The Petrograd Workers and the Fall of the Old Regime – From the February Revolution to the July Days 1917*, New York, 1983.
- MANDEL, David, *The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power*, New York, 1984.
- MAYERS, David Allan, *Georgie Kennan and the dilemmas of US foreign policy*, New York, 1988.
- MEDVEDEV, Roy Alexander, *Let History Judge – The Origins and Consequences of Stalinism*, New York, 1971.
- MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J., *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*, in: MELANCON, Michael S., RALEIGH, Donald J. (eds.), *Russia's Century of Revolutions – Parties, People, Places. Studies Presented in Honor of Alexander Rabinowitch*, Bloomington, 2012, s. 1-15.
- MERRIAM, Charles E., *The Making of Citizens – A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago, 1931.
- MEYER, Alfred G., *USSR, Incorporated*, *Slavic Review* Vol. 20, No. 3, 1961, s. 369-376.
- MOORE Jr., Barrington, *Soviet Politics – The Dilemma of Power, The Role of Ideas in Social Change*, Cambridge, Massachusetts, 1950.
- MOORE Jr., Barrington, *Terror and Progress – Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- MOORE, Barrington Jr., *Soviet Politics – The Dilemma of Power: The Role of Ideas in Social Change*, Harvard University Press, Cambridge, 1950.
- MOORE, Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy – Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, 1966.
- ODEN, Ido, *Our Enemies and US - America's Rivalries and the Making of Political Science*, Ithaca, 2002.

- PIPES, Richard, 1917 and the Revisionists, in: *The National Interest*, no. 31, Spring, 1993, s. 68-79.
- PIPES, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime – 1919-1924*, New York, 1993.
- PIPES, Richard, *The Russian Revolution*, New York, 1990.
- PIPES, Richard, *Vixi – Paměti nezařaditelného*, Praha, 2005.
- RABINOWITCH, Alexander, *Prelude to Revolution – The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising*, Bloomington, 1968.
- RABINOWITCH, Alexander, *The Bolsheviks Come to Power – The Revolution of 1917 in Petrograd*, New York, 1976.
- RABINOWITCH, Alexander, *The Bolsheviks in Power – The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, Indiana, 2007.
- ROBINSON, Geroid Tanquary, *Rural Russia under the Old Regime – A History of the Landlord-Peasant World and a Prologue to the Peasant Revolution of 1917*, Los Angeles, 1967.
- ROSSMAN, Jeffrey J., *Worker Resistance under Stalin – Class and Revolution on the Shop Floor*, Cambridge, Massachusetts, 2005.
- ROSTOW, Walt Whitman, *The Stages of Economic Growth – A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, UK, 1960.
- SCHAPIRO, Leonard, *The Communist Party of the Soviet Union*, New York, 1960.
- SCHAPIRO, Leonard, *The Origin of the Communist Autocracy – Political Opposition in the Soviet State, The First Phase, 1917-1922*, New York, 1955.
- SLEZKINE, Yuri, *The Jewish Century*, Princeton, 2004.
- SMITH, Steve, *Red Petrograd – Revolution in the Factories 1917-1918*, Cambridge, 1983.
- SOROKIN, Pitirim Aleksandrovič, *Russia and the United States*, New York, 1944.
- STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny – proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha, 2014.
- SUNY, Ronald G., *Toward a Social History of the October Revolution*, in: *American Historical Review*, Vol. 88, no. 1, 1983, s. 31-52.
- SUNY, Ronald Grigor, *Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century – How the „West“ wrote its History of the USSR*, in: *The Cambridge History of Russia, The Twentieth Century*, Vol. 3, Cambridge, UK, 2006, s. 5–64,
- SUNY, Ronald Grigor, *The Baku Commune 1917-1918*, Princeton, 1972.
- SUNY, Ronald Grigor, *Toward a Social History of the October Revolution in American Historical Review*, Vol. 88, Issue 1, 1983, s. 31-52.

- SURH, Gerald, Review, in: *Slavic Review*, Vol. 69, no. 1, 2010, s. 252-253.
- THOMPSON, Edward Palmer, *The Making of the English Working Class*, New York, 1963.
- TIMASHEFF, Nicholas Sergeyeitch, *The Great Retreat – The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946.
- TROCKÝ, Lev Davidovič, *Zrazená revoluce – Co je SSSR a kam spěje*, Brno, 1995.
- TUCKER, Robert C. (ed.), *Essays in Historical Interpretation*, New York, 1977.
- TUCKER, Robert C., COHEN, Stephen F. (eds.), *The Great Purge Trial*, New York, 1965.
- ULAM, Adam Bruno, *Lenin and the Bolsheviks – The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, London, 1966.
- ULAM, Adam, *The Face of the Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Massachusetts, 1963.
- VIOLA, Lynne, *Peasant Rebels under Stalin – Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996.
- VIOLA, Lynne, *Peasant Rebels under Stalin – Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996.
- VIOLA, Lynne, *The Best Sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, New York, Oxford, 1987.
- VIOLA, Lynne, *The Best Sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, New York, 1987.
- VYDRA, Zdeněk, Richard Pipes a interpretace ruské revoluce, in: VLČEK, Radomír, HANUŠ, Jiří (eds.), *Interpretace Ruské revoluce 1917*, Brno, 2008, s. 88-101.
- WADE, Rex A., Review, in: *The American Historical Review*, Vol. 113, no. 3, 2008, s. 944-945.
- WILSON, Edmund, *To The Finland Station – A study in the writing and acting of history*, New York, 2003.
- WOLFE, Bertram David, *Communist Totalitarianism – Keys to Soviet System*, New York, 1961.